

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Волинський національний університет імені Лесі Українки
Факультет історії, політології та національної безпеки
Кафедра всесвітньої історії

Білик Вікторія

ІСТОРІЯ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА ТА СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Методичні рекомендації для студентів
спеціальності 014 – Середня освіта (Історія); 032 – Історія та археологія
освітньо-професійної програми Середня освіта. Історія, правознавство;
Історія та археологія

Луцьк-2022

УДК 94(3)(072)
ББК 63.3(0)2я73-9
І-9

*Рекомендовано до друку науково-методичною радою
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(Протокол № 21 від 21.06.2022 р.)*

Рецензенти:

Каліщук Оксана Миколаївна, доктор історичних наук, професор кафедри історії України та археології Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Ковальчук Євгенія Іванівна, кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з наукової роботи Волинського краєзнавчого музею.

Історія первісного суспільства та Стародавнього Сходу. Методичні рекомендації для студентів історичних спеціальностей. Луцьк, 2022. 75 с.

У виданні вміщено си́лабус навчальної дисципліни «Історія первісного суспільства та Стародавнього Сходу», складений відповідно до планів факультету історії, політології та національної безпеки Волинського національного університету імені Лесі Українки з напрямку підготовки «Історія», кваліфікаційний рівень «Бакалавр»; теми і плани практичних занять, основні терміни, методичні рекомендації студентам для підготовки до семінарських занять, перелік тем для самостійного опрацювання, контрольних питань та перелік основної і допоміжної літератури з дисципліни.

УДК 94(3)(072)
ББК 63.3(0)2я73-9
І-90

© Білик В. А.

© Волинський національний
університет імені Лесі Українки, 2022.

ЗМІСТ

Передмова.....	4
Силабус нормативної навчальної дисципліни.....	6
Тематика лекційного курсу.....	21
Методичні рекомендації студентам для підготовки до семінарських занять.....	30
Перелік тем для самостійного опрацювання.....	65
Перелік контрольних питань з навчальної дисципліни.....	65
Перелік основної та допоміжної літератури з дисципліни.....	69

ПЕРЕДМОВА

Історія первісного суспільства та Стародавнього Сходу є складовою всесвітньої історії, яка досліджує найдавніші етапи становлення та розвитку людського суспільства і перших державних утворень. Вивчаючи становлення людського суспільства, ми з'ясуємо питання походження людини, зародження і початковий розвиток її господарської і суспільної діяльності, виникнення і розвиток матеріальної та духовної культури, формування рас та зародження перших протодержавних утворень.

В історії людства на певних етапах окремі народи ставали носіями суспільного прогресу. Сприятливі природні умови субтропічної зони Близького Сходу стали причиною того, що саме в долинах річок Євфрату, Тигру та Нілу сформувалися ранні цивілізації та їх перші держави. Згодом вони виникли у долинах річок Інду і Гангу в Індії, Хуанхе і Янцзи в Китаї. Тобто, перші в історії людства держави утворилися в регіоні, який в історіографії традиційно називається Стародавнім Сходом.

Програма підготовки фахівців у сучасних вищих навчальних закладах, з урахуванням вимог кредитно-модульної системи, за Болонським процесом, передбачає набуття знань не лише під час лекцій і семінарських занять, але й у процесі самостійної роботи студентів. Тому значну частину матеріалів з історії первісного суспільства та Стародавнього Сходу студентам доведеться опрацьовувати самостійно. Якщо раніше проблемою було знайти необхідну інформацію, то зараз актуальною проблемою є зорієнтуватися в її стрімкому потоці, що особливо важливо для молодих людей, які схильні до категоричних та поспішних висновків.

Дана розробка має на меті сприяти кращому засвоєнню студентами матеріалу з початкового етапу історії людства і перших цивілізацій. Навчально-методичний посібник має таку структуру: силабус навчальної дисципліни, тематика лекційного курсу, методичні рекомендації студентам для підготовки до семінарських занять, перелік тем для самостійного опрацювання та контрольних питань з навчальної дисципліни, методичне забезпечення навчальної дисципліни.

У силабусі представлені теми лекційних та семінарських занять, теми, винесені на самостійне опрацювання. Окремо подані теми і плани семінарських занять з переліком необхідних для засвоєння термінів, списком літератури та методичними рекомендаціями, які мають полегшити студентам пошук відповідної інформації і підготовку до занять. Завершується посібник переліком основної та допоміжної літератури.

I. ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Найменування показників	Галузь знань, спеціальність, освітньо-професійна програма, освітній рівень	Характеристика навчальної дисципліни
Денна форма навчання	Галузь знань: 01 Освіта/Педагогіка Спеціальність: 014 Середня освіта (Історія) Освітньо-професійна програма: Середня освіта. Історія, правознавство Освітній рівень: бакалавр	Нормативна
Кількість годин/кредитів 180/6		Рік навчання 1
ІНДЗ: немає		Семестр 1
		Лекції 42 год.
		Практичні (семінарські) 46 год.
		Самостійна робота 78 год.
		Консультації 14 год.
		Форма контролю: екзамен
Мова навчання: українська		

Найменування показників	Галузь знань, спеціальність, освітньо-професійна програма, освітній рівень	Характеристика навчальної дисципліни
Заочна форма навчання	Галузь знань: 01 Освіта/Педагогіка Спеціальність: 014 Середня освіта (Історія) Освітньо-професійна програма: Середня освіта. Історія, правознавство Освітній рівень: бакалавр	Нормативна
Кількість годин/кредитів 180/6		Рік навчання 1
ІНДЗ: немає		Семестр 1
		Лекції 14 год.
		Практичні (семінарські) 10 год.
		Самостійна робота 136 год.
		Консультації 20 год.
		Форма контролю: екзамен
Мова навчання: українська		

Найменування показників	Галузь знань, спеціальність, освітньо-професійна програма, освітній рівень	Характеристика навчальної дисципліни
Денна форма навчання	Галузь знань: 03 Гуманітарні науки Спеціальність: 032 Історія та археологія Освітньо-професійна програма: Історія, європеїстика, археологія Освітній рівень: бакалавр	Нормативна
Кількість годин/кредитів 180/6		Рік навчання 1
ІНДЗ: немає		Семестр 1
		Лекції 42 год.
		Практичні (семінарські) 46 год.
		Самостійна робота 78 год.
		Консультації 14 год.
		Форма контролю: екзамен
Мова навчання: українська		

II. ІНФОРМАЦІЯ ПРО ВИКЛАДАЧА

Прізвище, ім'я, по батькові: Білик Вікторія Андріївна

Науковий ступінь: кандидат історичних наук

Вчене звання: доцент

Посада: доцент

Контактна інформація: Bilyk.Viktoria@vnu.edu.ua

Розклад занять: <http://194.44.187.20/cgi-bin/timetable.cgi?n=700>

III. ОПИС ДИСЦИПЛІНИ

Анотація. Історія первісного суспільства та Стародавнього Сходу є складовою всесвітньої історії, яка досліджує найдавніші етапи становлення та розвитку людського суспільства і перших державних утворень. Вивчаючи становлення людського суспільства, ми з'ясуємо питання походження людини, зародження і початковий розвиток її господарської і суспільної діяльності, виникнення і розвиток матеріальної та духовної культури, формування рас та зародження перших протодержавних утворень. В історії людства на певних етапах окремі народи ставали носіями суспільного прогресу. Сприятливі природні умови субтропічної зони Близького Сходу стали причиною того, що саме в долинах річок Євфрату, Тигру та Нілу сформувалися ранні цивілізації та їх перші держави. Згодом вони виникли у долинах річок Інду і Гангу в Індії, Хуанхе і Янцзи в Китаї. Тобто, перші в історії людства держави утворилися в регіоні, який в історіографії називається Стародавнім Сходом.

Програма підготовки фахівців у сучасних вищих навчальних закладах, з урахуванням вимог кредитно-модульної системи, за Болонським процесом, передбачає набуття знань не лише під час лекцій і семінарських занять, але й у процесі самостійної роботи студентів.

1.Перереквізити. Для ефективного засвоєння дисципліни «Історія первісного суспільства та Стародавнього Сходу» студенти повинні мати достатній рівень знань зі шкільного курсу історії. Також вони мають паралельно вивчати дисципліни «Археологія» та «Давня історія України». Вивчення означеної дисципліни необхідне для успішного засвоєння в майбутньому

матеріалу з дисципліни «Історія країн Азії й Африки середніх віків».

2. Мета і завдання навчальної дисципліни.

Мета навчальної дисципліни: формування у студентів ґрунтовних знань про основні етапи становлення і розвитку людського суспільства та перших держав у східному регіоні, особливості їх політичного, соціально-економічного та культурного функціонування.

Завдання навчальної дисципліни:

- визначити основні чинники формування та становлення людини і суспільства;
- простежити основні напрямки еволюції людини та суспільства;
- розглянути механізми формування соціальних інститутів первісності на певних етапах історичного розвитку;
- відобразити основні чинники формування, функціонування та еволюції стародавніх цивілізацій, виявити їх особливі риси та взаємозв'язки;
- проаналізувати економічні, соціальні, політичні та культурно-культурно-етнічні характеристики функціонування старосхідних держав;
- визначити особливості становлення держав та їх політичного розвитку в окремих регіонах Стародавнього Сходу;
- розвивати вміння та навички самостійної роботи студентів із джерелами та історичним матеріалом, науковою літературою та періодичними виданнями, монографічною літературою;
- розкрити особливості методики подачі матеріалу дисципліни на уроках історії в школі.

3. Результати навчання (компетентності)¹

Інтегральна компетентність

Здатність до продуктивної професійної діяльності відповідно до провідних ціннісно-світоглядних орієнтацій, вимог педагогічної етики та викликів закладів освіти.

¹ Для спеціальності 014 Середня освіта (Історія).

Загальні компетентності (ЗК):

ЗК3. Здатність виявляти повагу та цінувати українську національну культуру, багатоманітність і мультикультурність у суспільстві; здатність до вираження національної культурної ідентичності.

ЗК4. Здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності і досягнення суспільства на основі розуміння історії, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство та у розвитку суспільства, техніки і технологій.

ЗК5. Здатність до прийняття ефективних рішень у професійній діяльності та відповідального ставлення до обов'язків, мотивування людей для досягнення спільної мети.

ЗК6. Здатність до генерування нових ідей, виявлення та розв'язання проблем, ініціативності і підприємливості. ЗК7. Здатність до пошуку та аналізу інформації з різних джерел.

Спеціальні (фахові) компетенції (ФК):

ФК1. Здатність спілкуватися державною мовою як усно, так і письмово.

ФК 2. Здатність спілкуватися іноземною мовою.

ФК 3. Здатність орієнтуватися в інформаційному просторі, здійснювати пошук і критичнооцінювати інформацію, оперувати нею в професійній діяльності.

ФК 4. Здатність враховувати в освітньому процесі вікові та інші індивідуальні особливості учнів, використовувати здоров'язбережувальні технології в закладах загальної середньої освіти.

ФК 5. Здатність конструктивно взаємодіяти з учасниками освітнього процесу, розвивати критичне мислення в учнів/учениць.

ФК 6. Здатність встановлювати взаємозв'язок між фактами, подіями, явищами і процесами в минулому та сучасності.

ФК 7. Здатність орієнтуватися в історіографічних інтерпретаціях різних періодів та в різних контекстах.

ФК 8. Здатність використовувати у професійній діяльності наукові праці та інформаційно-довідкові видання (бібліографічні довідники, путівники

до архівних фондів, архівні описи тощо), сучасні інформаційно-пошукові системи.

ФК 9. Здатність працювати з історичними текстами і документами, коментувати, анотувати їх відповідно до певних критеріїв; використовувати релевантні методи опрацювання історичних джерел, зокрема інструментарій спеціальних історичних дисциплін.

ФК 10. Здатність використовувати у фаховій діяльності знання гуманітарних та соціальних наук, вміння аналізувати оцінювати політичні, економічні, культурні соціальні події та явища.

ФК11. Здатність працювати з історичними, правничими текстами і документами, коментувати, анотувати їх відповідно до певних критеріїв, презентувати і обговорювати результати наукових досліджень.

ФК12. Здатність розуміти й оцінювати правові явища та процеси, аналізувати різноманітні життєві ситуації відповідно до дій правових норм; спонукати учнів ставити запитання та шукати відповіді щодо ролі держави й права в житті людини і суспільства.

ФК15. Здатність застосовувати новітні методи пізнання в освітньому процесі, добирати і використовувати сучасні та ефективні методики навчання, виховання і розвитку учнів.

ФК16. Здатність здійснювати моніторинг власної педагогічної діяльності і визначати індивідуальні професійні потреби.

Програмні результати навчання (ПРН):

ПРН1. Знати найважливіші факти історичного минулого українського народу й історії загалом, розуміти загальні та специфічні риси історичного розвитку різних регіонів України, Європи та світу, фактори, що зумовлюють різноманіття культур та національних спільнот, ефективно співпрацювати з носіями різних історичних та культурних цінностей.

ПРН2. Розуміти контекст і причини відповідних історичних подій та використовувати ці знання у професійній діяльності.

ПРН3. Знати основні підходи до вивчення вітчизняної та світової історії, принципи і методи історичного пізнання, основні типи і види історичних та правничих джерел.

ПРН4. Володіти понятійно-категоріальним апаратом історичної науки, правознавства, методики навчання історії та правознавства, професійно оперувати науковими термінами, прийнятими у фаховому середовищі.

ПРН5. Вміти працювати з письмовими, речовими, етнографічними, усними, архівними та іншими джерелами, володіти сучасними цифровими технологіями.

Результати навчання (компетентності)²

Інтегральна компетентність

Здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми історії та археології у процесі професійної діяльності або навчання, що передбачає застосування теорій і методів гуманітарних та соціальних наук та характеризується комплексністю і невизначеністю умов.

Загальні компетентності (ЗК):

ЗК 1: Здатність реалізувати свої права і обов'язки як члена суспільства, усвідомлювати цінності громадянського (вільного демократичного) суспільства та необхідність його сталого розвитку, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина в Україні.

ЗК 2: Здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності і досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної області, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство та у розвитку суспільства, техніки і технологій, використовувати різні види та форми рухової активності для активного відпочинку та ведення здорового способу життя.

ЗК 3: Здатність до абстрактного мислення, аналізу і синтезу.

ЗК 4. Здатність спілкуватися державною мовою як усно, так і письмово.

² Для спеціальності 032 Історія та археологія.

ЗК 5. Здатність спілкуватися іноземною мовою.

ЗК 6. Здатність до пошуку та аналізу інформації з різних джерел.

ЗК 7. Здатність виявляти, ставити та вирішувати проблеми.

ЗК 8. Здатність застосовувати знання в практичних ситуаціях.

ЗК 9. Здатність бути критичним і самокритичним.

ЗК 10. Здатність працювати в команді.

Спеціальні (фахові) компетенції (ФК):

ФК 1. Усвідомлення взаємозв'язку між фактами, подіями, явищами і процесами в минулому та сучасності.

ФК 2. Усвідомлення відмінностей в історіографічних поглядах різних періодів та в різних контекстах.

ФК 3. Усвідомлення соціальних функцій історика, розуміння можливості використання історії для досягнення політичних цілей, в тому числі наслідків зловживання історією.

ФК 4. Здатність використовувати у професійній діяльності наукові праці та інформаційно-довідкові видання (бібліографічні довідники, путівники до архівних фондів, архівні описи тощо), сучасні інформаційно-пошукові системи.

ФК 5. Здатність відшуковувати необхідні для освітньої та наукової діяльності історичні джерела (архівні та опубліковані документи, етнографічні, картографічні матеріали, музейні експонати, археологічні артефакти і т. п.).

ФК 6. Здатність використовувати релевантні методи опрацювання історичних та археологічних джерел, зокрема інструментарій спеціальних історичних дисциплін, а також сучасні інформаційні технології для обробки історичних даних.

ФК 7. Здатність використовувати фахові знання та професійні навички для виявлення, охорони та популяризації історико-культурної спадщини.

ФК 8. Здатність використовувати у фаховій діяльності знання гуманітарних та соціальних наук, вміння аналізувати оцінювати і прогнозувати політичні, економічні, культурні соціальні події та явища.

ФК 9. Здатність працювати з історичними текстами і документами, коментувати, анотувати їх відповідно до певних критеріїв; презентувати і обговорювати результати наукових досліджень.

ФК 10. Здатність вільно оперувати спеціальною термінологією.

ФК 11. Здатність здійснювати та організовувати археологічну діяльність.

ФК 12. Здатність робити відбір та прийняття на збереження артефактів і документів у відповідності до нормативів, організовувати археографічну діяльність, роботу в архівах та музеях, державних наукових та науково-дослідних установах у відповідності з прийнятими правилами та нормами.

Програмні результати навчання (ПРН):

ПРН 1. Знати найважливіші факти історичного минулого українського народу і історії загалом, а також мати більш глибокі знання про певний історичний період або проблему.

ПРН 2. Розуміти контекст і причини відповідних історичних подій та використовувати ці знання у професійній діяльності.

ПРН 3. Знати основні підходи до вивчення вітчизняної та світової історії, принципи і методи історичного пізнання, основні типи і види історичних джерел.

ПРН 4. Володіти понятійно-категоріальним апаратом історичної науки, професійно оперувати науковими термінами, прийнятими у фаховому середовищі.

ПРН 5. Вміти працювати з письмовими, речовими, етнографічними, усними, архівними та іншими історичними джерелами.

ПРН 6. Виявляти взаємозв'язки між процесами у минулому та на сучасному етапі, аналізувати суспільні процеси в історії України у контексті європейської та світової історії.

ПРН 7. Розуміти і виявляти відмінності в історіописанні, поглядах на минуле представників різних епох та у різних контекстах.

ПРН 8. Брати участь у плануванні та виконанні наукових досліджень у сфері історії, презентувати результати досліджень, аргументувати висновки.

ПРН 9. Мати навички організації практичного вирішення питань історичної пам'яті та охорони матеріальної й нематеріальної культурної спадщини України.

ПРН 10. Застосовувати сучасні методики у процесі популяризації історії та археології, а також здійсненні різних видів педагогічної діяльності.

ПРН 11. Здійснювати аналіз ситуацій з урахуванням історичного контексту та/або історичних передумов.

ПРН 13. Розуміти загальні та специфічні риси історичного розвитку різних регіонів України, Європи та світу, фактори, що зумовлюють різноманіття культур та національних спільнот, ефективно співпрацювати з носіями різних історичних та культурних цінностей.

ПРН 14. Вміти акумулювати та поширювати кращий досвід професійної діяльності, інтегрувати досягнення інших наук для вирішення актуальних проблем історії та археології.

4. Структура навчальної дисципліни

	Назва теми	Кількість годин, відведених на: аудиторні та позааудиторні заняття (денна форма)				
		Усього	Лекції	Семінари	Сам. роб.	Консультації
Змістовий модуль 1. Формування людини і суспільства та перші держави Стародавнього Єгипету і Месопотамії						
1.	Вступ до історії первісного суспільства та Стародавнього Сходу*³	5	2		2	1
2.	Теоретичні засади дисципліни	5	2		2	1
3.	Археологічні джерела вивчення історії первісного суспільства та Стародавнього Сходу	5	2		2	1
4.	Етапи становлення та еволюції людини	5	2		2	1

³ * позначені теми занять для студентів заочної форми навчання спеціальності 014 Середня освіта (Історія).

	сучасного фізичного типу (антропогенез)					
5.	Родова община як перше соціальне об'єднання первісних людей	4	2	2		
6.	Зародження інститутів контролю та управління. Розклад первісного суспільства і становлення політичної влади та держави*	4	2	2		
7.	Епоха архантропів та палеоантропів – період становлення людського суспільства	4	2	2		ПО ⁴ /12
8.	Родова община: від привласнюючого до відтворюючого господарства*	4	2	2		ПО/12
9.	Економічні передумови процесу класоутворення та становлення інститутів політичної влади	4	2	2		ПО/12
10.	Вступ до історії Стародавнього Єгипту	4	2	2		
11.	Єгипет періоду Середнього, Нового і Пізнього царств*	4	2	2		
12.	Соціально-економічний розвиток Стародавнього Єгипту в епоху Середнього царства	6	4	1	1	ПО/12
13.	Стародавній Єгипет доби Нового і Пізнього царств	6	4	2		ПО/12
14.	Виникнення цивілізації в Двуріччі*	4	2	2		
15.	Встановлення гегемонії Вавилону в Месопотамії	5	2	2	1	
16.	Економічний розвиток Вавилону за Законами Хаммурапі	4	2	2		ПО/12
17.	Вавилонське суспільство за Законами Хаммурапі	5	4	1		ПО/12

⁴ ПО – поточне оцінювання.

18.	Політична та соціально-економічна історія Північної Месопотамії в II – сер. I тис. тис. до н. е.	5	2	2	1	
19	Культура Стародавнього Єгипту та Месопотамії	4	2	2		
20.	Соціально-економічний розвиток та політичний лад Ассирії II пол. II тис. до н. е. за середньоассирійськими законами*	6	4	2		ПО/12
	Разом за змістовим модулем 1	93	24	24	38	7
	Загальна кількість за результатами ПО					12
	Активність					8/ДС ⁵
	Модульна контрольна робота № 1					30
	Всього балів за Модуль 1					50
Змістовий модуль 2. Мала Азія та Східне Середземномор'я. Стародавні держави Індії та Китаю.						
21.	Мала Азія (Анатолія) та Східне Середземномор'я в давнини*	6	4	2		
22.	Хеттське господарство і суспільство у XIV-XIII ст. до н. е. *	6		2	3	1
23.	Суспільно-політичний та економічний розвиток держав Східного Середземномор'я в I тис. до н. е.	6		2	4	
24.	Перші державні утворення на території Стародавнього Ірану	6	2		3	1
25.	Ахеменідський період в історії Стародавнього Ірану (VI-IV ст. до н. е.)	7	2		4	1
26.	Перська держава за Дарія I*	6		4	2	
27.	Становлення ранніх держав у Стародавній Індії*	5	2		2	1
28.	Буддійський період в	7	2		4	1

⁵ ДС – дискусія.

	історії Стародавньої Індії (VI–III ст. до н. е.)					
29.	Соціально-економічний розвиток староіндійського суспільства за Законами Ману та «Артхашастрою»	6	4	2		ПО/12
30.	Релігійний фактор у суспільному розвитку Стародавньої Індії	5	2	2	1	ПО/12
31.	Стародавній Китай II пол. II – сер. I тис. до н. е.*	6	2	4		
32.	Культура Стародавньої Індії та Китаю	8	4	4		
33.	Централізація Стародавнього Китаю у III ст. до н. е. – II ст. н. е.	8	6/4 ⁶	2		ПО/12
34.	Методика навчання історії первісного суспільства та Стародавнього Сходу у школі*⁷	5	2	2	1	
	Разом за змістовим модулем 2	87	18	22	40	7
	Усього годин:	180	42	46	78	14
	Загальна кількість за результатами ПО					12
	Активність					8/ДС
	Модульна контрольна робота 2					30
	Всього балів за модуль 2					50

5. Завдання для самостійного опрацювання

Самостійна робота передбачає опрацювання теоретичних основ лекційного матеріалу по кожній темі та навчальної літератури з переліку рекомендованої викладачем літератури відповідно до структури навчальної дисципліни. Загалом на самостійну роботу виділено 78 годин. Сюди враховано час, який студент виділяє для підготовки до двох модульних контрольних робіт.

⁶ Для студентів спеціальності 014 Середня освіта (Історія).

⁷ Тема семінарського заняття лише для спеціальності 014 Середня освіта (Історія).

IV. ПОЛІТИКА ОЦІНЮВАННЯ

Оцінювання роботи студента на практичних заняттях здійснюється за 12-ти бальною шкалою. Зокрема, доповідь – 0-12 балів, доповнення або участь у дискусії – сумарно 8 балів. Поточний бал за модуль є сумою середнього арифметичного показника усіх оцінок, отриманих за доповіді на практичних заняттях (максимум 12 балів) та оцінки за доповнення чи участь в дискусії – 8 балів (під час занять по темах одного модулю). Загалом, робота на практичних заняттях дає змогу отримати максимально 40 балів (20 балів за кожен модуль). Модульна контрольна робота оцінюється максимально у 30 балів. Таким чином, студент може отримати за модуль максимально 50 балів. У підсумку студент може отримати максимально 40 балів за поточне оцінювання та 60 балів за виконання модульних контрольних робіт.

Пропущені заняття студент може відпрацювати шляхом підготовки реферату з теми пропущеного семінарського заняття або проведення тематичної розмови з викладачем відповідно до графіку консультацій.

Студенти зобов'язані дотримуватися основних засад академічної доброчесності та нетерпимості до плагіату.

Схема розподілу балів

Поточний контроль (мах - 40 балів)		Модульний контроль (мах - 60 балів)		Загальна кількість балів
Змістовий модуль 1	Змістовий модуль 2	МКР 1	МКР 2	
12 балів як середнє арифметичне. + 8 балів за активність на практичних заняттях	12 балів як середнє арифметичне. + 8 балів за активність на практичних заняттях	30	30	100

Критерії оцінювання навчальних досягнень студентів на практичних заняттях

Рівні навчальні	Оцінка в балах (за	Критерії оцінювання
-----------------	--------------------	---------------------

х досягнень	12-бальною шкалою)	
Початковий (понятійний)	1	Студент володіє навчальним матеріалом на рівні засвоєння окремих термінів, фактів без зв'язку між ними; відповідає на запитання, які потребують відповіді «так» чи «ні»
	2	Студент мало усвідомлює мету навчально-пізнавальної діяльності, робить спробу знайти способи дій, розповісти суть заданого, проте відповідає лише за допомогою викладача на рівні «так» чи «ні», може самостійно знайти в підручнику відповідь
	3	Студент намагається аналізувати на основі побутових знань і навичок; виявляє окремі властивості, спроби виконання вправ, дій репродуктивного характеру, за допомогою викладача робить прості розрахунки за готовим алгоритмом
Середній (репродуктивний)	4	Студент володіє початковими знаннями, знає близько половини навчального матеріалу, здатний відтворити його відповідно до тексту підручника або пояснень викладача, провести за зразком економічні розрахунки; слабо орієнтується у поняттях, визначеннях, самостійне опрацювання навчального матеріалу викликає значні труднощі
	5	Студент знає більше половини навчального матеріалу, розуміє сутність предмета, може дати визначення економічних понять, категорій, однак із помилками, впевнено працювати з підручником, самостійно оволодіти частиною навчального матеріалу; робить прості розрахунки за алгоритмом, але висновки не логічні, не послідовні
	6	Студент розуміє основні положення навчального матеріалу, може поверхово аналізувати події, економічні ситуації, робить певні висновки; відповідь може бути правильною, проте недостатньо осмисленою, самостійно відтворює більшу частину матеріалу; вміє застосовувати знання під час розв'язування розрахункових завдань за алгоритмом, користуватися додатковими джерелами
Достатній (алгоритмічно-дієвий)	7	Студент правильно і логічно відтворює навчальний матеріал, розуміє основоположні теорії і факти, встановлює причинно-наслідкові зв'язки між ними, вміє наводити свої власні

		<p>приклад на підтвердження певних думок, застосовувати теоретичні знання у стандартних ситуаціях; за допомогою викладача може скласти план реферату, виконати його і правильно оформити, самостійно користуватися додатковими джерелами, правильно використовувати термінологію, скласти прості таблиці, схеми</p>
	8	<p>Знання студента досить повні, він вільно застосовує вивчений матеріал у стандартних ситуаціях, логічно висвітлює суспільні події в державі і за рубежем, вміє аналізувати, робити висновки до економічних розрахунків; відповідь його повна, логічна, обґрунтована, однак із деякими неточностями; вміє самостійно працювати, може підготувати реферат і захистити його положення</p>
	9	<p>Студент вільно володіє вивченим матеріалом, застосовує економічні знання у дещо змінених ситуаціях, вміє аналізувати і систематизувати інформацію, робить аналітичні висновки, використовує загальновідомі докази у власній аргументації, чітко тлумачить економічні поняття, формулювання законів, нормативних документів, може самостійно опрацювати матеріал, виконує прості творчі завдання; має сформовані типові навички</p>
Високий (творчий професійний)	10	<p>Студент володіє глибокими і міцними знаннями та використовує їх у нестандартних умовах, ситуаціях; може визначати тенденції та суперечності процесів; робить аргументовані висновки, практично оцінює окремі нові факти, явища, процеси, самостійно визначає мету власної діяльності; розв'язує творчі завдання, може сприймати іншу позицію як альтернативну, знає суміжні дисципліни, використовує знання, аналізуючи економічні явища</p>
	11	<p>Студент володіє узагальненими знаннями з предмета, аргументовано використовує їх у нестандартних ситуаціях, уміє знаходити джерела інформації та аналізувати їх, ставити і розв'язувати проблеми, застосовувати вивчений матеріал для власних аргументованих суджень у практичній діяльності (диспути, дискусії, круглі столи), спроможний за допомогою викладача підготувати виступ на студентську наукову конференцію, самостійно вивчити матеріал, визначити програму</p>

		своєї пізнавальної діяльності, знаходити інформацію в газетах, журналах, публікаціях, Інтернеті, мультимедійних програмах тощо, оцінювати економічні явища в суспільстві, виявляє свою життєву позицію
	12	Студент має системні, дієві знання, виявляє неординарні творчі здібності у навчальній діяльності, використовує широкий арсенал засобів доказів своєї думки, розв'язує складні проблемні завдання, схильний до системно-наукового аналізу та прогнозу явищ; уміє ставити і розв'язувати проблеми, самостійно здобувати і використовувати інформацію, виявляє власне ставлення до неї, виконує науково-дослідну роботу, логічно та творчо викладає матеріал в усній та письмовій формі; розвиває свої здібності й нахили; використовує Інтернет, моделює економічні ситуації в нестандартних умовах

V. ПІДСУМКОВИЙ КОНТРОЛЬ

Формою підсумкового контролю є усний іспит.

Максимальна оцінка – 60 балів.

ТЕМАТИКА ЛЕКЦІЙНОГО КУРСУ

Змістовий модуль 1. Формування людини і суспільства та перші держави

Стародавнього Єгипету і Месопотамії

Тема 1. Вступ до історії первісного суспільства та

Стародавнього Сходу (2 год.).

Терміни «первісне суспільство» та «Стародавній Схід». Специфічні аспекти історії первісного суспільства: часова віддаленість періоду, відсутність письмових першоджерел, організаційні особливості первісного суспільства. Проблема теорії походження людини і суспільства. Хронологія: відносна (релятивна) та абсолютна. Природничі методи датування: калій-аргоновий, археомагнітний, радіовуглицевий, палеокліматичний тощо. Типи періодизацій історії первісного суспільства: археологічна, антропологічна, геологічна.

Умовність назви «Стародавній Схід». Географічні межі Стародавнього Сходу. Старосхідні цивілізації: єгипетська, шумерська, вавилонська, урартська,

індська, індуїстська, старокитайська. Формаційна та цивілізаційна концепції процесу державотворення на Стародавньому Сході. Значення наукових та культурних здобутків старосхідних народів та місце Стародавнього Сходу у всесвітній історії.

Тема 2. Теоретичні засади дисципліни (2 год.).

Класифікація джерел історії первісного суспільства: археологічні, антропологічні, етнологічні, етнографічні тощо. Зміст інформації в джерелах та особливості їх застосування. Аполітейні та синполітейні первісні суспільства.

Становлення та розвиток науки про первісну добу. Дані античних та середньовічних авторів про синполітейні первісні суспільства. Вивчення народів Нового світу після відкриття Колумбом Америки. Періодизація історії людства С. Нельсона, Л. Моргана. Теорія Ч. Дарвіна. Ф. Енгельс і марксистська концепція первісної історії. Розробка проблем історії первісного суспільства в працях сучасних фахівців.

Тема 3. Археологічні джерела вивчення історії первісного суспільства та Стародавнього Сходу (2 год.).

Визначення поняття «археологічне джерело». Класифікація археологічних джерел: стоянки, поселення, поховання, різні типи знарядь праці, зброї, посуду, прикрас, предметів побуту, мистецтва тощо. Обмеження інформативності археологічного матеріалу: багатозначність положення предмета матеріальної культури в системі культури суспільства в цілому; вибірковість археологічних знахідок; руйнування від часу тощо. Періодизація історії первісного суспільства за археологічними знахідками.

Основні етапи і осередки археологічних досліджень історії первісного суспільства та історії Стародавнього Сходу. Місце і значення науки археології в дослідженні найдавніших періодів людської історії.

Тема 4. Етапи становлення та еволюції людини сучасного фізичного типу (антропогенез) (2 год.).

Австралопітеки і питання про їх місце в процесі антропогенезу. Перші представники роду *Homo* на Землі. *Homo habilis* (людина вміла) – творці олдувайської археологічної культури. Проблема грані між людиною і твариною. *Homo erectus* – архантроп. Палеоантроп – *Homo neanderthalensis*. Теорія неандертальської фази в розвитку сучасної людини. Типи неандертальців: типові та атипові, класичний (європейський) та Схул (палестинський).

Поява людини сучасного антропологічного типу (*Homo sapiens*). Погляди сучасних дослідників на час і місце формування неоантропа. Поліцентрична та моноцентрична теорії появи кроманьйонців. Антропологічні характеристики кроманьйонців. Проблеми походження людських рас та її методологічне значення. Поява расових ознак та їх адаптивне значення. Великі й малі раси, контактні расові групи. Фактори расогенезу.

Тема 5. Родова община як перше соціальне об'єднання первісних людей (2 год.).

Палеопсихологічні та комунікативні аспекти розвитку людського суспільства. Роль фізичного розвитку предків людини у формуванні мислення та мови. Стадії розвитку мислення та мови, зародження ідеологічних уявлень та мистецтва.

Природа в післяльодовиковий період. Зміни у флорі та фауні. Нові знаряддя праці. Господарська диференціація колективів мисливців. Криза мисливсько-збиральницького господарства. Колективна та індивідуальна власність. Принципи організації влади та управління в ранньородовій общині.

Вплив економічного розвитку на подальшу соціалізацію первісного суспільства. Поняття «неолітичної революції». Нові техніки обробки каменю: шліфування та свердління. Поява кераміки. Виникнення скотарства та землеробства. Осередки первинного становлення відтворюючого господарства. Перехід до осілости. Багатородові та однородові общини. Ускладнення структури роду. Клан, субклан, лінідж.

Тема 6. Зародження інститутів контролю та управління. Розклад первісного

суспільства і становлення політичної влади та держави (2 год.).

Поняття власності (колективна та індивідуальна власність, виникнення особистої власності). Поява додаткового продукту і дарообміну. Поняття престижної економіки. Відокремлення ремесла. Поява обміну та його місце в становленні політичної влади. Виникнення приватної власності. Експлуатація, її форми.

Статеві-вікова диференціація в первісному суспільстві. Інститут ініціації. Принцип старшинства. Виникнення системи лідерства та її характер. Шляхи інституалізації влади: військовий, аристократичний і плутократичний.

Шлюб і сім'я як соціальні інститути. Форми шлюбних поселень та сім'ї.

Тема 7. Вступ до історії Стародавнього Єгипту (2 год.).

Класифікація джерельної бази історії Стародавнього Єгипту. Царські літописи, «автобіографії» єгипетських вельмож, літературні та релігійно-міфологічні джерела, дослідження античних авторів. Археологічні дослідження. Періодизація історії Стародавнього Єгипту. Династії єгипетських фараонів. Географічна ізоляваність Стародавнього Єгипту та її вплив на соціально-економічний розвиток і культурно-релігійне життя місцевого населення.

Об'єднання Верхнього і Нижнього Єгипту. Перший загальноєгипетський цар – Міна (Менес) (рубіж IV–III тис. до н. е.). Централізація Єгипту в епоху Стародавнього царства. Становище номархів. Воєнні походи фараонів в добу Стародавнього царства. Політична катастрофа Давнього царства. I Перехідний період. Економічний занепад країни в епоху кризи.

Тема 8. Єгипет періоду Середнього, Нового і Пізнього царств (2 год.).

Верхній Єгипет – центр боротьби за відродження централізованої держави. Об'єднання Єгипту за Аменемхета I – засновника XII династії та утворення Середнього царства.

Політична централізація Єгипту в добу Середнього царства. Відновлення завойовницьких походів. Внутрішні заворушення. Нашестя кочівників-гіксосів та розпад Єгипту на дві незалежні держави. II Перехідний період.

Боротьба фараонів XVII династії з гіксосами та остаточне визволення Єгипту від гіксоського панування за фараона XVIII династії Яхмоса I. Воєнна політика фараонів XIX династії. Ослаблення і розпад єгипетської держави наприкінці II тис. до н. е. Особливості політичної історії Єгипту доби Пізнього царства.

Тема 9. Виникнення цивілізації в Двуріччі (2 год.).

Класифікація джерел з історії Межиріччя. Проблема хронології та періодизації старомесопотамської історії. Перші заселення території в XI–VIII тис. до н. е. Поява ірригації в VI тис. до н. е. Економічний розвиток та ускладнення соціальних відносин населення на рубежі IV–III тис. до н. е. Ранньодинастичний період.

Урбанізація півдня Месопотамії в III тис. до н. е. Синоїкізм. Утворення міст-держав в середині III тис. до н. е. Господарське життя, адміністративне управління месопотамських міст-держав. Становище і роль жрецтва. Конфлікти між містами-державами за територію.

Посилення Аккаду за царя Саргона. Підкорення Шумеру. Аккад під владою кутіїв: економічний та культурний занепад. Збереження незалежності шумерських міст-держав та їх боротьба проти кутіїв. Вигнання кутіїв та заснування у XXII ст. до н. е. III династії Ура. Централізація шумеро-аккадського суспільства. Соціальна структура царства Шумеру та Аккаду. Занепад царства Шумеру та Аккаду.

Тема 10. Встановлення гегемонії Вавилону в Месопотамії (2 год.).

Прихід амореїв в Месопотамію та ускладнення політичної обстановки. Створення держави амореїв зі столицею у Вавилоні в XIX ст. до н. е. Вихід Вавилону на зовнішньополітичну арену в роки правління шостого царя I Вавилонської династії Хаммурапі (XVIII ст. до н. е.). Військові походи Хаммурапі та утворення Старовавилонського царства.

Вторгнення каситів і створення Ханойського царства на північно-східних кордонах Вавилонії. Суспільні та економічні зміни в середньовавилонську добу. Конфлікти Вавилону з Ассирією. Занепад Вавилону до кінця VII ст. до н. е.

Занепад Ассирії та відродження Вавилону. Нововавилонське (Халдейське) царство. Зміцнення Нововавилонського царства за Навуходоносора II, особливості політичного та економічного розвитку держави. Завоювання Вавилону Кіром II.

Тема 11. Політична та соціально-економічна історія Північної Месопотамії в II – сер. I тис. до н. е. (2 год.).

Періодизація історії Стародавньої Ассирії. Ашшур – столиця Ассирії. Роль Ассирії у розвитку торгівлі в Північній Месопотамії. Перші походи на захід, до Євфрату, і на південь, за течією Тигру в правління Ілушуми. Пожвавлення зовнішньої політики при Шамши-Ададі I (1813-1781 рр. до н.е.). Захоплення ассирійськими військами північно-месопотамських міст, підкорення Марі, сирійського міста Катной. Війни з хурритами на сході.

Перетворення Ассирії у велику державу і привласнення Шамши-Ададом I титула «цар багатьох». Розвиток Ассирійської держави за наступників Шамши-Адада I.

Повернення могутності при Тиглатпаласарі I. Ассирійська держава на початку I тис. до н. е. Розквіт Ассирійської імперії у VIII – на початку VII ст. до н. е. та причини її занепаду.

Тема 12. Культура Стародавнього Єгипту та Месопотамії (2 год.).

Роль релігійного чинника в суспільному житті Стародавнього Єгипту. Зв'язок релігії та міфології. Особливості писемності. Вплив релігії на розвиток літератури. «Тексти пірамід», «Розповідь Синухета». Староєгипетські казки. Розвиток науково-практичних знань: математика, астрономія, лікарське мистецтво.

Техніка монументального кам'яного будівництва. Особливості побуту стародавніх єгиптян: одяг, житла, харчування, транспорт.

Створення писемності шумерами в IV тис. до н. е. Піктографія – малюнкове письмо. Клинопис. Розвиток освіти в Стародавній Месопотамії. Становлення архівів. Зародження астрономії. Місячний календар. Математичні знання. Лікарське мистецтво.

Пантеон богів. Уявлення шумерів про світ. Основні культу. Зіккурат – архітектурний стиль в храмовому будівництві. Глиняне зодчество. Основні матеріали для будівництва, особливості жител, шляхи сполучення. Одяг та харчування.

Змістовий модуль № 2. Мала Азія та Східне Середземномор'я.

Стародавні держави Індії та Китаю.

Тема 13. Мала Азія (Анатолія) та Східне Середземномор'я

в давнину (4 год.).

Характеристика джерельної бази дослідження історії Малої Азії та Східного Середземномор'я в стародавню епоху. Історія археологічних досліджень на території Малої Азії. Класифікація джерел. Джерела з історії хетів. Дешифровка хетського письма.

Природно-кліматичні умови та населення Малої Азії в давнину. Утворення Хетського царства. Особливості економіки та суспільно-політичного ладу Хетської держави. Політична історія хетів. Анатолія після загибелі Хетського царства. Фригійське та Лідійське царства. Ванське царство Урарту.

Характерні риси природно-кліматичних умов Палестини, Сирії, Фінікії. Етнодемографічні процеси в регіоні. Особливості процесів утворення класового суспільства та держави. Перші державні утворення в Східному Середземномор'ї. Суспільно-політичний та економічний розвиток Фінікії і Сирії в I тис. до н. е. Стародавні євреї та підкорення ними Палестини. Утворення старосврейської держави. Саул, Давид, Соломон. Розпад на два царства. Палестина в I тис. до н. е.

Тема 14. Перші державні утворення на території

Стародавнього Ірану (2 год.).

Характерні особливості джерельної бази. Три групи джерел з історії Стародавнього Ірану: писемні пам'ятки, археологічні джерела та повідомлення про давньоіранські держави в Біблії і працях античних авторів. Основні періоди історії Стародавнього Ірану. Дискусійні питання походження корінного населення південно-західної території Ірану.

Федеративний устрій Еламу. Воєнно-політичне протиборство між Еламом та державами Месопотамії. Завоювання Еламу каситською Вавилонією. Налагодження стосунків з Вавилоном і боротьба проти Ассирії. Державне управління в Стародавньому Еламі. Особливості економічного та культурного розвитку населення Еламу.

Розселення мідійців на Іранському нагір'ї в IX ст. до н. е. Об'єднання лідійських племен у спільну державу в VII ст. до н. е. Розквіт Мідійського царства і його завоювання персами.

Тема 15. Ахеменідський період в історії Стародавнього Ірану (VI–IV ст. до н. е.) (2 год.).

Перські племена у VIII ст. до н. е. Розширення території у VII ст. до н. е. Завоювання перськими царями з роду Ахеменідів сусідніх територій. Завойовницька політика Кіра Великого. Камбіз – спадкоємець Кіра Великого. Державний переворот у Персії. Загроза політичної смути в державі Ахеменідів. Прихід до влади Дарія I, його реформаторська діяльність та особливості зовнішньої політики.

Ускладнення внутрішньополітичного становища держави Ахеменідів у V ст. до н. е., після смерті Дарія I. Зовнішньополітична ситуація у IV ст. до н. е. Вторгнення армії Олександра Македонського. Падіння Ахеменідської держави у 330 р. до н. е.

Тема 16. Становлення ранніх держав у Стародавній Індії (2 год.).

Особливості джерельної бази історії Стародавньої Індії. Основні групи джерел: староіндійські писемні пам'ятки, повідомлення іноземців про Індію, пам'ятки матеріальної культури.

Чотири періоди історії Стародавньої Індії: індський, ведійський, буддійський, класичний. Перші поселення землеробів в низькогірських західних районах долини Інду (IV тис. до н. е.). Міська цивілізація епохи бронзи в Північно-Західній Індії – Індська (Протоіндійська, Хараппська, Доведійська). Вогнища Індської цивілізації – міста Мохенджо-Даро та Хараппа.

Міграція в Північну Індію «арійських» племен в середині II тис. до н. е. Освоєння Північно-Східної Індії «аріями». Поява в кінці Ведійського періоду (VIII ст. до н. е.) в долині Гангу перших міст. Держави в долині Гангу — Кошала із столицею в Шравасті та Магадха із столицею в Раджагріха (нинішній Раджгір).

Тема 17. Буддійський період в історії Стародавньої Індії (VI–III ст. до н. е.) (2 год.).

Політична роздробленість Стародавньої Індії в VI ст. до н. е. Система староіндійських держав: монархії та олігархічні держави. Династія Нандів в Північній Індії.

Індійські походи Олександра Македонського в IV ст. до н. е. та їх вплив на розвиток місцевої економіки та культури.

Визвольне повстання під проводом представника роду Маур'їв. Повалення династії Нандів. Становлення та розвиток імперії Маур'їв. Вторгнення греко-бактрійців та парфян. Занепад імперії Маур'їв у II ст. до н. е.

Тема 18. Стародавній Китай II пол. II – сер. I тис. до н. е. (2 год.).

Джерельна база. Писемні джерела: пам'ятки епіграфіки, наукові (політичні та філософські) трактати, історичні твори, юридичні тексти та матеріали офіційного діловодства. Археологічні дослідження території Стародавнього Китаю. Проблема хронології старокитайської історії. Сима Цянь і «Хронологічні таблиці» в його «Історичних записках». Періодизація історії Стародавнього Китаю за династичним методом.

Творці китайської державності племена Ся: дискусійні питання. Виникнення та розвиток держави Шан (Інь), її занепад в XI ст. до н. е.

Політична історія Західного Чжоу. Система спадкових рангів. Напади напівкочових племен гунів в II пол. VIII ст. до н. е. Східне Чжоу. Синтез населення Китаю в китайський народ. Політична криза в країні.

Тема 19. Культура Стародавньої Індії та Китаю (4 год.).

Багатомовність староіндійського населення. Поширення санскриту у Ведійську епоху. Буддійські університети. Науково-природничі та гуманітарні знання: математика, астрономія, хімія, фізика, медицина.

Буддійська література та її розквіт в епоху імперії Маур'їв. Характерні риси індійського театру. Мистецтво індійського танцю. Палацова та буддійська храмова архітектура.

Релігійно-міфологічний світогляд стародавніх китайців. Конфуціанські канони: «Книга перемін», «Книга історії», «Книга пісень», «Весна і осінь», «Бесіди й судження». Особливості економіки та суспільно-політичного ладу Хетської держави. Китайська поезія. Історична та філософська проза. Белетристика. Музика як вираження внутрішнього світу людини.

Простота архітектурних форм, кам'яні гробниці та барельєфи. Розвиток математичних та астрономічних знань. Китайська алхімія. Народна медицина. Китайські історики та їхні концепції.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ СТУДЕНТАМ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Змістовий модуль 1. Формування людини і суспільства та перші держави Стародавнього Єгипту і Месопотамії

Семінарське заняття 1. Епоха архантропів та палеоантропів – період становлення людського суспільства (2 год.)

План

- 1.Формування виробничих та суспільних відносин у праобщині архантропів. Міжстатеві стосунки.
- 2.Еволюція праобщини архантропів. Виникнення мислення та мови.
- 3.Еволюція засобів праці та господарської діяльності палеоантропів (неандертальців). Житла та спосіб життя.
- 4.Формування суспільних відносин. Неандертальські поховання. Виникнення ідеологічних уявлень, мистецтва, раціональних знань.

Опрацювати поняття: праобщина, архантропи, палеоантропи, неандертальська проблема, осілість, проміскуїтет, сельбища, стійбища, тотемізм, анімізм, фетишизм, магія, мистецтво.

Література

Основна:

- 1.Гаврюшенко О. А. Історія культури. К.: Кондор, 2004. 763 с.
2. Першіц А. І. Історія первісного суспільства. К., 1980. 224 с.
3. Сегеда С. Антропология. К.: Либідь, 2001. 336 с.
4. Станко В. Н. Історія первісного суспільства. К.: Либідь, 1999. 239 с.

Додаткова:

5. Москаленко О. Ю. Про виникнення астрономічних знань у пізньому палеоліті.
Література та культура Полісся: зб. наук. праць. Ніжин, 2009. Вип. 56. С. 136–150.
- 6.Столяр А. Д. Происхождение изобразительного искусства. М.: Искусство, 1985. 300 с.

8.Токарев С. А. Ранние формы религии и их развитие. М, 1990. 622 с.

Методичні рекомендації.

У історичній науці стадія архантропів вважається початковою стадією формування людського суспільства. При розгляді питання про праобщину архантропів та їх господарську діяльність необхідно з'ясувати спосіб життя (кочова та сезонна осілість), визначити види стоянок (стійбища, розподільчі стоянки, стоянки-майстерні, основні місця їх розташування, наявність житла (дати їхні характеристики). Мисливство й збиральництво – основні джерела їжі. Наголосити, що архантропи уже вміли користуватися вогнем, отриманим природнім шляхом. У праобщині архантропів відбувався подальший розвиток комуналістичних відносин, що сприяло розвитку виробничих відносин. Тут виробничі відносини є соціальними або суспільними відносинами, а тому еволюціонувала суспільна воля, прамораль, виникали нові соціальні норми.

Аналізуючи статеві відносини архантропів, потрібно зупинитися на усуненні системи домінування, посиленні ролі жінки при складанні пари, появі суперництва між чоловіками за жінку, що набуло характеру боротьби за привернення її уваги. На цьому етапі статевий інстинкт, на відміну від харчового, ще не був придушений.

Еволюція праобщини архантропів мала два шляхи: у випадку сутичок двох праобщин (з'ясувати причини сутичок) одне об'єднання поглинало інше, або ж у разі збільшення кількості членів праобщини до певних розмірів (з'ясувати оптимальні розміри праобщини і що їх такими визначало) вони ділилися на дві дочірні праобщини. Соціальна еволюція проявлялася у появі в архантропів мислення та мови (розкрити причини їх появи, визначити їх одночасність чи послідовність і навести конкретні приклади зміни морфологічної будови архантропів, які про це свідчать).

Перехід від стадії архантропів до стадії палеоантропів супроводжувався подальшою еволюцією господарської діяльності первісних людей. Характеризуючи її, варто зупинитися на еволюції кам'яної індустрії, яка супроводжувалася удосконаленням мисливської зброї, що разом з накопиченням досвіду сприяло підвищенню ефективності полювання (поява спеціалізації у

полюванні). З'ясувати як роль збиральництва – другого виду привласнюючого господарства, залежала від клімату. При розгляді питання про житла і спосіб життя, потрібно розкрити способи будівництва жител, визначити типи стоянок (стійбища і сельбища) та типи осілості (сезонна, перемінна, річна).

При розгляді питання про неандертальців та неандертальську проблему потрібно зупинитися на двох гіпотезах, які є в історичній науці (неандертальці – безпосередні пращури людини сучасного фізичного типу (типові та класичні неандертальці) та неандертальці – тупикова гілка в процесі еволюції людини (навести конкретні дані археологічної та антропологічної наук про особливості морфологічної будови палеоантропів та неоантропів). Формування суспільних відносин у палеоантропів характеризується появою турботи про членів праобщини (навести конкретні приклади), про це свідчать і неандертальські поховання (визначити причини, чому первісні люди почали здійснювати захоронення, які їх особливості). Розкрити суть, причини появи й інших явищ, що свідчать про соціалізацію палеоантропів (раціональні знання, мистецтво, перші релігійні уявлення).

Семінарське заняття 2. Родова община: від привласнюючого до відтворюючого господарства(2 год.)

План

1. Ранньопервісна (ранньородова) община:
 - а) природне середовище;
 - б) еволюція знарядь праці та типи мисливського господарства;
 - в) соціально-економічні відносини;
 - г) статевікова організація. Шлюб та сім'я;
 - д) общинна організація, організація влади, соціальні норми;
2. Перехід від привласнювального до відтворювального господарства:
 - а) передумови виникнення землеробства і скотарства;
 - б) найдавніші осередки становлення відтворювального господарства.
3. Народонаселення і його відтворення. Шлюб та сім'я.

4. Общинно-родова структура, організація влади і управління. Соціально-економічні відносини.
5. Духовна культура.

Опрацювати поняття: неоантроп, ранньопервісна община, колективна власність, індивідуальна власність, пізньопервісна община, привласнювальне господарство, відтворювальне господарство, полігінія, поліандрія, рід, екзогамія, ендогамія, фратрія, клан, субклан, лінідж.

Література

Основна:

1. Алексеев В. П. История первобытного общества. М, 2001. 318 с.
2. Бунятян К. П. Давнє населення України. К.: Либідь, 1999. 228 с.
3. Першіц А. І. Історія первісного суспільства. 1980. 224 с.
4. Сегеда С. Антропологія. К.: Либідь, 2001. 336 с.
5. Станко В. Н. Історія первісного суспільства. К.: Либідь, 1999. 239 с.

Додаткова:

6. Залізник Л. Л. Культурно-історичні зв'язки Полісся у первісну добу. *Археологія: наук. журнал.* К., 2001. № 4. С. 119–125.
8. Кабо В. Р. Первобытная доземледельческая община. М.: Наука, 1986. 304 с.
9. Семенов Ю. И. Происхождение брака и семьи. М. : Мысль, 1974. 308 с.

Методичні рекомендації.

Неоантроп (кроманьйонець) вважається людиною сучасного фізичного типу. Тобто, на цій стадії завершується процес антропогенезу, і продовжується формування людського суспільства. При розгляді даного питання необхідно зупинитися на розселенні первісних людей на всіх материках, розглянути теорії моноцентризму і поліцентризму щодо формування неоантропа і появи у нього основних расових ознак, зауважити про існування великих, малих, перехідних та локальних рас і визначити їхні характерні ознаки та причини їх появи.

Існування ранньородової общини все ще було надзвичайно залежним від природно-кліматичних умов, тому необхідно з'ясувати, який вид

господарювання переважав залежно від клімату в тій чи іншій місцевості, показати появу нових знарядь (лук і стріли) і як це вплинуло на розвиток полювання (проаналізувати два типи мисливства – архаїчне (загінне, колективне) та індивідуальне), зупинитися на розвитку рибальства, удосконаленні його знарядь. При розгляді соціально-економічних відносин визначити основну їхню характеристику – колективізм, а при розкритті сімейно-шлюбних відносин проаналізувати основні форми сім'ї (кровноспоріднена, перехресно-двоюрідна, парна тощо).

При з'ясуванні причин появи обцинно-родового ладу, потрібно визначити причини встановлення рідства по материнській лінії (матріархат), розкрити зміст таких понять як екзогамія і моногамія, проміскуїтет, рід, дуальна організація, плем'я.

Зауважити, що обцинна організація й управління будувалися на принципі народовладдя та колективної волі (народні збори всіх членів обцини, старійшина (не мав переваг над іншими членами колективу), відсутність апарату примусу, поділу влади, наявність статевовікового поділу праці, співробітництва. Удосконалення соціальної організації, накопичення досвіду привело до подальшого розвитку раціональних знань та релігійних уявлень (показати в чому це проявлялося. Навести конкретні приклади).

При розгляді питання про перехід від привласнювального до відтворювального господарства необхідно чітко визначити різницю між привласнюючим та відтворюючим господарством, з'ясувати, які види відносяться до кожного з них. Визначаючи причини переходу до відтворюючого господарства, потрібно зупинитися на природно-кліматичних змінах, що привело до зникнення одних видів рослин і тварин і появи інших; збільшенні чисельності населення, що викликало кризу мисливського господарства й нестачу продуктів харчування; накопиченні досвіду первісними людьми стосовно розведення рослин і тварин; технічному удосконаленні знарядь праці. Вказати, що процес переходу від привласнюючого до відтворюючого господарства в історичній науці отримав назву “неолітична революція” і пояснити її походження.

Визначаючи основні осередки появи землеробства та скотарства, потрібно зупинитися на теоріях моноцентризму та поліцентризму, наголосити на неодночасній появі землеробства і скотарства (окремо з'ясувати час появи молочного скотарства).

Шлюбно-сімейні відносини у цей період практично не змінилися. Але варто зупинитися на таких явищах, що поширилися в цей час, як полігінія та поліандрія, весільна обрядовість, розлучення.

Як і раніше, основною організаційною структурою суспільства була община і рід, однак тут відбувається певна еволюція. Щоб розкрити її суть, потрібно розглянути такі види общини, як однородова і багатородова, визначити зміст понять клан, субклан, лінідж, розкрити функції родової общини, зупинитися на способах розселення (селища і хутори).

Показати, як первісні норми регулювали життя общини, чи розрізняли вони мотиви і наслідки вчинків. Зауважити, що первісної моралі і громадської думки було недостатньо для керування общиною, тому були необхідні лідери (старійшини), стати якими лише завдяки своїм якостям вже було замало, а потрібна була група підтримки. Показати, як формується лідерство і розкрити його суть.

Характеристики перерахованих вище явищ матимуть стосунок і до питання про духовну культуру, адже в це поняття серед іншого входять і зміни в шлюбно-сімейних відносинах і в організації колективу. Сюди також потрібно віднести й проаналізувати зміни у первісному мистецтві і нові явища, які були притаманними релігійним уявленням людей.

Семінарське заняття 3. Економічні передумови процесу класоутворення та становлення інститутів політичної влади (2 год.).

План

1. Піднесення та прогрес господарського розвитку:
 - а) подальший розвиток відтворювального господарства;
 - б) відкриття металургії та становлення ремесла;

в) інтенсифікація обміну;
г) перетворення надлишкового продукту в додатковий. Виникнення приватної власності.

2. Визрівання інститутів класового суспільства (політичної влади, держави):

- а) зародження експлуатації та суспільних класів – класогенез;
- б) основні форми експлуатації;
- в) головні напрями становлення політичної влади.

3. Економічні та політичні засади переходу до патріархату. Шлюб та сім'я.

Опрацювати поняття: данництво, додатковий продукт, надлишковий продукт, престижна економіка, відокремлена, колективна, індивідуальна, приватна власність, класогенез, політогенез, потестарна організація, плутократичний шлях політогенезу, аристократичний шлях політогенезу, військова демократія, рабство, редистрибуція, реципрокація, сакралізація, цивілізація.

Література

Основна:

1. Алексеев В. П. История первобытного общества. М., 2001. 318 с.
2. Давня історія України : [у 2-х кн.]. Кн. 1. К.: Либідь, 1994. 240 с.
3. Залізник Л. Л. Первісна історія України. К.: Вищ. шк., 1999. 264 с.
4. Першці А. І. Історія первісного суспільства. К., 1980. 224 с.
5. Станко В. Н. Історія первісного суспільства. К.: Либідь, 1999. 239 с.

Додаткова:

6. Залізник Л. Л. Доба катастроф у первісній Європі та її історичні наслідки. *Кам'яна доба України: зб. наук. праць*. К., 2008. Вип. 11. С. 96–115.

Методичні рекомендації.

Визначаючи передумови політогенезу, варто проаналізувати ті зміни, які відбувалися у первісному суспільстві на етапі переходу його до епохи палеометалу (піднесення виробництва, зростання обсягу надлишкового продукту, становлення нових форм сімейної та суспільної власності, занепад потестарної організації тощо). Необхідно наголосити, що проблема занепаду

первісного суспільства і формування цивілізації є пріоритетною в історичній науці. З цього приводу існує дві концепції – формування державності як подальший розвиток потестарної організації та розпад первісного ладу як закономірний наслідок розвитку виробництва. У відповіді необхідно докладно проаналізувати ці дві концепції, назвати їхніх представників в історичній науці.

Оскільки переважаючою є концепція про розвиток виробництва, тому при розгляді наступних питань особливу увагу необхідно звернути на розвиток різних галузей відтворювального господарства (типи землеробства, його галузі, типи скотарства, поява та розвиток домашніх промислів, їх еволюцію в ремесло тощо). Окремо слід виділити металургію.

Паралельно розвитку металургії йде розвиток інших видів ремесла. Доцільно показати, які це були ремесла, охарактеризувати їх, виділити з їх числа престижні види, визначити причини відокремлення ремесла від землеробства. З огляду на ці явища, потрібно прослідкувати також процес перетворення надлишкового продукту у додатковий і показати, як це сприяло появі приватної власності та інтенсифікації обміну. Необхідно чітко розрізняти, що саме в період первісності перебувало у колективній власності, індивідуальній та приватній.

Готуючись до питання про визрівання інститутів стратифікованого суспільства, необхідно чітко визначити, які зміни відбулися в господарському розвитку первісного суспільства (перетворення надлишкового продукту у додатковий, поява приватної власності, інтенсифікація обміну, поява торгівлі тощо) і як це вплинуло на подальше розшарування в середовищі первісних людей. Таким чином будуть розглянуті передумови зародження експлуатації та формування класів. Визначаючи типи експлуатації, потрібно охарактеризувати кожен з них і визначити найбільш і найменш розповсюджені в цю епоху.

З'ясувавши економічні передумови процесу класогенезу, варто розкрити основні шляхи формування політичної влади (військовий, аристократичний, плутократичний). При цьому має бути з'ясована роль окремої особи (її якості, авторитет, матеріальне становище) та роль певних колективів при різних шляхах

інституалізації влади. Показати, який з шляхів був характерним для того чи іншого регіону.

Для періоду формування політичної влади характерним є майже повсюдний перехід від матріархату до патріархату. Потрібно дати визначення цьому поняттю, визначити економічні та політичні передумови цього явища, з'ясувати, чому зменшується роль жінки і зростає роль чоловіка. Окрема увага має бути приділена змінам в шлюбно-сімейних відносинах того періоду (традиції укладання шлюбів, типи сімей тощо).

Семінарське заняття 5. Соціально-економічний розвиток Стародавнього Єгипту в епоху Середнього царства (4 год.).

План

1. Розвиток давньоєгипетського господарства:
 - а) сільське господарство та його особливості;
 - б) основні галузі ремісничого виробництва;
 - в) торгівля та її характеристики.
2. Особливості соціальної стратифікації єгипетського суспільства доби Стародавнього та Середнього Царства.
3. Староєгипетська сім'я та її характерні риси.

Опрацювати поняття: іригаційна система, шадуф, ніломір, мерет, неджес, баку, хему, дебен, кену, семдет.

Література

Основна:

1. Практикум по истории древнего мира. Вып. 1. Древний Восток. ; под ред. И. С. Свенцицкой. М.: Просвещение, 1981. С. 8–14, 59–67.
2. Хрестоматія з історії Стародавнього Сходу; під ред. Шама О. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015.
3. Хрестоматія по истории древнего Востока; под ред. М. А. Коростовцева и др. М.: Высшая школа, 1980. Ч.1. С. 31–56.
4. Авдиев В. И. История древнего Востока. М.: Высшая шк., 1970. 607 с.

5. История древнего Востока: учебник; под ред. В. И. Кузищина. М.: Высш. шк., 2002. 460 с.

Додаткова:

6. Берлев О. Д. Трудовое население Египта в эпоху Среднего царства. М.: Наука, 1972. 364 с.

7. Васильев А. М. Египет и египтяне. М.: Мысль, 1986. 255 с.

8. История Древнего Египта; под общ. ред. А. Л. Вассоевича. СПб.: Летний сад, 2001. 608 с.

9. Ткачук П. Д. Історія стародавнього Сходу й античних країн у термінах, назвах, поняттях і датах: тлумач. слов. для студ. іст. ф-тів ін-тутів, ун-тів та вчителів історії. Луцьк: Надстир'я, 1992. 114 с.

Методичні рекомендації.

Основою господарської діяльності стародавніх египтян було сільське господарство, тому важливо визначити його характерні особливості, з'ясувати екстенсивним чи інтенсивним шляхом воно розвивалося. Показати особливості побудови іригаційних систем басейнового типу, залежність с/г робіт від розливів Нілу тощо. Необхідно з'ясувати призначення і спосіб дії ніломира, шадуфа, визначити поширені с/г культури та види тварин, яких вирощували чи використовували у господарстві. Ремісничє виробництво на відміну від с/г розвивалося інтенсивніше, низка ремесел досягли високого рівня (вказати які саме), Визначити, які ремесла почали освоюватися в період Середнього і Нового царств, де египтяни брали промислову сировину. При розгляді питання про торгівлю, необхідно зауважити, що вона носила обмінний характер, визначити, які товари вважалися еквівалентом грошей, на якому рівні була внутрішня і зовнішня торгівля, що ставало предметом торгівлі чи товарообміну.

При характеристиці соціальної структури Стародавнього Єгипту необхідно вказати, що була відсутня чітка стратифікація суспільства, виділити соціальні групи, які складали еліту та соціальні низи, показати, які зміни відбулися в соціальній структурі населення Єгипту доби Серднього царства. З'ясувати правове становище таких груп населення як мерет, неджес, хемуу, баку тощо.

Нарешті, побудувати чітку соціальну піраміду (від фараона до найнижчого соціального прошарку). Особливу увагу звернути на появу нових верств суспільства у різні періоди єгипетської історії. Визначити, котра із соціальних груп була опорою єгипетського фараона в період Стародавнього, Середнього та Нового царств.

Розглядаючи питання про староегипетську сім'ю, варто наголосити на особливостях правового становища жінки, визначити її права, охарактеризувати умови укладання шлюбу, сімейні відносини між чоловіком та дружиною, батьками та дітьми.

Семінарське заняття 6. Стародавній Єгипет доби Нового і Пізнього царств (4 год.).

План

1. Звільнення Єгипту від гіксосів.
2. Завоювання перших фараонів XVIII династії і перетворення Єгипту у “світову державу”.
3. Реформи Аменхотепа IV: причини, особливості, наслідки.
4. Єгипет доби XIX династії та Рамесидів. Фіванська теократія.
5. Політичний устрій єгипетської держави періоду Пізнього Царства.

Опрацювати поняття: фараон, ном, гіксоси, династія, культ, теократія.

Література

Основна:

1. Гроссман Ю. Історія стародавнього світу: Практикум. Львів: Вища шк. 1985. С. 26–49.
- 3 Авдиев В. И. Военная история Древнего Египта. Том 1, М.: Советская наука, 1948. Том 2, М.: Академии наук СССР, 1959. URL: https://historylib.org/historybooks/Vsevolod-Avdiev_Voennaya-istoriya-Drevnego-Egipta--Tom-1/
4. Васильев Л. С. История Востока. Т. 1. М.: Высш. шк., 2001. 512 с.
5. Крижанівський О. Історія Стародавнього Сходу. К.: Либідь, 2002. 590 с.
6. Тураев Б. А. История Древнего Востока. Мн.: Харвест, 2002. 752 с.

Додаткова:

7. Монтэ. П. Египет Рамсесов. Повседневная жизнь египтян во времена великих фараонов; пер. с франц. Ф. Л. Мендельсона. М.: Наука, 1989. 376 с.
8. Стучевский И. А. Межгосударственные отношения и дипломатия на Древнем Востоке. М.: Наука, 1987. 311 с.
9. Стучевский И. А. Земледельцы государственного хозяйства древнего Египта эпохи Рамессидов. М.: Наука, 1982. 256 с.
10. Стучевский И. А. Рамзес II и Херихор. Из истории Древнего Египта эпохи Рамесидов. М.: Наука, 1984. 240 с.

Методичні рекомендації.

Перш ніж викласти історію визволення Єгипту від гіксоського панування, необхідно визначити значення терміну «гіксоси», відновити основні події і факти завоювання ними єгипетських земель (звідки і яким чином ці племена потрапили на територію держави, як закріпилися тут тощо). Показати політику єгипетських фараонів, яка сприяла зміцненню держави і перетворенню її в одну з провідних держав тогочасного світу.

Розглядаючи реформаторську діяльність фараона Аменхотепа IV, потрібно визначити причини релігійно-політичної реформи (в першу чергу – послаблення жрецтва та родової аристократії), викласти її суть (введення єдиного божества – з якою метою?). Потрібно визначити основні соціальні верстви, на які спирався фараон у проведенні реформи, показати, які саме заходи були впроваджені, визначити успішність цієї реформи і її результати.

Зосередившись на внутрішньому реформуванні, Аменхотеп IV зовсім не дбав про зовнішньополітичний престиж Єгипту, почастишали вторгнення сусідів, зокрема, хетів, тому перед фараонами XIX династії постало завдання піднесення міжнародного авторитету держави. Необхідно показати особливості реформування війська фараонами Хоремхебом та Рамзесом I, визначити напрямки основних військових походів Сеті I, детально проаналізувати завойовницьку політику Рамзеса II та визначити її наслідки. Наголосити на тому, що завоювання ослабили Єгипет, через що наступники Рамзеса II (Рамесиди)

втрачають вплив, влада фараонів послаблюється і врешті-решт встановлюється так звана Фіванська теократія (розшифрувати це поняття).

В останній період своєї історії – Пізнє царство, Єгипетська держава увійшла ослаблено і роздробленою. На території Стародавнього Єгипту в різні роки встановлюється панування різних іноземних династій (визначити ці династії та зупинитися на особливостях їхнього правління). Остаточно єгипетські землі втратили свою незалежність в першій чверті VI ст., коли були завойовані перським правителем Камбізом.

Семінарське заняття 7. Економічний розвиток Вавилону за законами Хаммурапі (2 год.).

План

1. Закони Хаммурапі як історичне джерело.
2. Відображення особливостей господарського життя вавілонян в законах Хаммурапі:
 - а) іригаційне землеробство;
 - б) тваринництво;
 - в) ремесло;
 - г) торгівля та лихварство.
3. Форми власності, система землекористування.

Опрацювати поняття: авелум, мар-авелум, мушкенум, тамкар, шамаллум, декум, редум, лубуттум, баїрум, рабіанум, ільк.

Література

Основна:

1. Гроссман Ю. Історія стародавнього світу: Практикум. Львів: Вища шк. 1985. С. 26–49.
2. Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства; перевод и комментарии И. М. Дьяконова. *Вестник древней истории*. 1952. № 3–4.
3. Авдиев В. И. История древнего Востока. М.: Высшая шк., 1970. 607 с.
4. История древнего Востока: ученик. А. А. Вигасин [и др.] ; под ред. В. И. Кузищина. М.: Высшая шк., 2002. 460 с.

Додаткова:

5. Белявский В.А. Вавилон легендарный и Вавилон исторический. М.: Мысль, 1971. 319 с.
6. Васильев Л. С. История Востока. Т. 1 [Текст] ; Л. С. Васильев. М.: Высшая шк., 2001. 512 с.
7. Замаровський В. Спочатку був Шумер. К.: Веселка, 1983. 208 с.

Методичні рекомендації.

Характеризуючи «Закони Хаммурапі» як джерело, спочатку необхідно наголосити на тому, хто такий Хаммурапі, роки його правління, особливості його внутрішньої політики. Також варто розкрити причини прийняття цього законодавчого кодексу, визначити, що покладено в його основу, структуру законника, який вигляд мали закони в часи Хаммурапі і як вони були доведені до відома населення, а також викласти історію віднайдення цього кодексу і його дослідження сучасними вченими.

При характеристиці господарського життя вавилонян необхідно посилатися на статті Законів Хаммурапі, які дають уявлення про розвиток сільського господарства. Потрібно віднайти, зачитати та проаналізувати статті, у яких згадується ірригаційне господарство (визначити його особливості); знаряддя праці; сільськогосподарські культури, що вирощували; тварин, яких використовували при обробітку землі; визначити види землеробства (з посиланням на статті) – вирощування зернових (яких саме), городництво, садівництво. Необхідно також з посиланням на статті визначити, яку худобу вирощували, з якою метою (для м'ясо-молочних продуктів, для вовни, як тяглову силу тощо); які покарання чекали за пошкодження тварин. На основі кодексу Хаммурапі визначити і перелічити найпоширеніші види ремесел, з'ясувати, які з них були престижними, яку плату отримували майстри і яку відповідальність несли за неякісно виконану роботу.

Готуючись до відповіді на третє питання, зверніть увагу на те, що Закони Хаммурапі не містять загального поняття права власності. Разом з тим, існували та захищались правом різні форми права власності, зокрема царська, храмова,

общинна, приватна. Знайдіть у тексті Законів Хаммурапі відповідні норми. Виявіть, які речі могли бути об'єктами різних форм права власності. У Стародавньому Вавілоні існувало умовне утримання майна. За виконання служби, здебільшого військової, цар надавав у користування ділянку землі або інше майно, причому власником майна залишався цар. Цей правовий режим мав назву ільк. Знайдіть у тексті Законів Хаммурапі норми, які регулюють правомочності утримувача ілька. З'ясуйте, яким чином захищалось право власності царя на це майно.

Семінарське заняття 8. Вавилонське суспільство за законами Хаммурапі (4 год.).

План

1. Соціальна структура вавилонського суспільства: вільне та залежне населення.
2. Характер та джерела рабства у Стародавньому Вавілоні.
3. Спадкові та сімейні відносини за законами XVIII ст. до н. е.
4. Особливості судочинства та кримінального права в давньовавилонській державі.

Опрацювати поняття: авелум, мар-авелум, мушкенум, тамкар, шамаллум, декум, лубуттум, баїрум, рабіанум.

Література

Основна:

1. Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства; перевод и комментарии И. М. Дьяконова. *Вестник древней истории*. 1952. № 3–4.
2. Хрестоматия по истории древнего Востока; под ред. В. В. Струве, Д. Г. Редера. М.: Изд-во вост. лит., 1963. С. 55–76.
3. Авдиев В. И. История древнего Востока. М.: Высшая шк., 1970. 607 с.
4. Васильев Л. С. История Востока. Т. 1. М.: Высшая шк., 2001. 512 с.

Додаткова:

5. Замаровський В. Спочатку був Шумер. К.: Веселка, 1983. 208 с.

6. Редер Д. Г. К вопросу о юридическом положении рабов по законам Хаммурапи. *Древний Восток*. Вып. 1. М., 1975. С. 230–245.

Методичні рекомендації.

Старовавилонське суспільство мало становий характер. У Стародавньому Вавилоні існували два стани вільного населення: авелум (дослівно – мужі, чоловіки, сини чоловіків) та мушкенум (підкорені, слуги). Права перших захищались законом більше, ніж других, які і не вважались людьми у повному юридичному сенсі слова. За текстом Законів Хаммурапі знайдіть підтвердження нерівності авелумів та мушкенумів. Закони Хаммурапі мають багато постанов, пов'язаних з правовим становищем різних професійних груп. Такими, зокрема були, воїни, торговельні агенти, жриці, лікарі. З'ясуйте права та обов'язки різних груп воїнів, умови, на яких вони несли військову службу. Проаналізуйте відмінності між різними групами торговельних агентів. Виявіть, які групи ремісників існували у Стародавньому Вавилоні.

Друге питання присвячене окремій верстві населення Стародавнього Вавилону, яку складали раби. З'ясуйте, які джерела рабства відомі Законам Хаммурапі, які риси об'єкта права та суб'єкта права мав раб, тобто які він мав права та обов'язки.

Підготовка до третього питання семінарського заняття передбачає з'ясування умов і порядку укладання шлюбу. З'ясуйте, чи можливим було укладення шлюбу між представниками різних соціальних верств; визначте особливості особистих та майнових відносин подружжя. Не виключалась можливість розлучення за наявності поважних причин. З'ясуйте підстави для розлучення з ініціативи чоловіка та ініціативи дружини. Віднайдіть статті про становище дітей (наприклад, діти могли бути предметом застави, але також встановлювалась рівність дітей, навіть, за певних обставин, дітей від рабині). Батько не міг свавільно позбавити сина спадщини. Спадкування відбувалось за законом та заповітом. З'ясуйте коло спадкоємців за законом. Зробіть загальний висновок про характер давньовавилонської сім'ї: патріархальний чи матріархальний.

При підготовці до четвертого питання зверніть увагу на майже повну відсутність загальних понять кримінального права: лише в окремих випадках беруться до уваги вина, обставини, що виключають, пом'якшують або обтяжують відповідальність. З'ясуйте, які діяння можна віднести до таких груп злочинів: проти правосуддя; проти особи; проти власності; проти сім'ї та моральності; посадові злочини. Зверніть увагу на відсутність злочинів проти релігії та держави та дайте цьому факту пояснення. Покарання мало на меті залякування, тому воно носило надзвичайно жорстокий і примітивний характер. Покарання конструювалось за принципом таліону («око за око, зуб за зуб»). Він використовувався лише у відносинах між рівними, тоді як стосовно нижчих використовувалась система штрафів.

Семінарське заняття 9. Соціально-економічний розвиток та політичний лад Ассирії II пол. II тис. до н. е. за середньоассирійськими законами (4 год.).

План

1. Сільське господарство та форми землеволодіння. Розвиток ремесла і торгівлі.
2. Майнове розшарування в ассирійському суспільстві. Рабство та його характер.
3. Спадкове, сімейне та карне право за середньоассирійськими законами.
4. Державний устрій Ассирії в середньоассирійський період.

Опрацювати поняття: екзогенне і ендогенне рабство, лімму, ішшакум, рабшак.

Література

Основна:

1. Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства; перевод и комментарии И. М. Дьяконова. *Вестник древней истории*. 1952. № 3–4.
2. Хрестоматия по истории древнего Востока. Ч. 1; под ред. акад. М. А. Коростовцева, И. С. Кацнельсона, проф. В. И. Кузицина. М.: Высшая школа, 1980. С. 195–224.

3. Древние цивилизации; под общей ред. Г. М. Бонград-Левина. М.: Мысль, 1989. 479 с.
4. История древнего Востока; под ред. В. И. Кузицина. М.: Высшая шк., 2002. 460 с.
5. Крижанівський О. Історія Стародавнього Сходу. К.: Либідь, 2002. 590 с.

Додаткова:

6. Матвеев К. П. Ассирийцы и ассирийская проблема в новое и новейшее время. М.: Наука, 1979. 189 с.

Методичні рекомендації.

При підготовці до першого питання варто розпочати із з'ясування природно-кліматичних і географічних умов території, яка входила до складу Ассирійської держави. Залежно від рельєфу (гірська місцевість, рівнина) розвивалися різні види с/г – землеробство, садівництво, скотарство. Визначити, в яких саме регіонах які галузі господарства розвивалися, які культивували рослини, які види худоби і з якою метою розводили. Необхідно також визначити типи господарств залежно від форм власності (державне, храмове тощо). Розглядаючи питання про форми землеволодіння, потрібно з'ясувати, зокрема, поняття мала і велика межа, визначити, чи можливими були оренда та продаж землі тощо. Аналізуючи розвиток ремесла, варто звернути увагу на забезпеченість країни сировиною, а вже виходячи з цього визначити, які види ремесла були найбільш розвинутими. У ассирії розвивалася внутрішня і зовнішня торгівля, однак різними темпами. Тому необхідно з'ясувати, яка торгівля досягла більшого розвитку, чим це було спричинено. Потрібно також визначити товари, що експортувалися та імпортувалися. Свої відповіді студенти мають підтверджувати відповідними статтями з староассирійських законів.

У ассирійському суспільстві не було рівності, воно складалося з кількох станів, які відрізнялися за своїми правами. На основі законів з'ясуйте, які це були прошарки суспільства, які права і обов'язки вони мали. Окремо проаналізуйте прошарок рабів, визначте основні джерела та особливості рабства.

Як і в інших країнах Сходу, в Ассирії у сім'ї було верховенство чоловіка. Посилаючись на закони, з'ясуйте правове становище жінки в сім'ї та в суспільстві, визначте особливості спадкового права. Окрему увагу зосередьте на карному праві, визначивши основні види злочинів та покарання за них.

Упродовж свого існування Ассирійська держава вела завойовницькі війни, відповідно змінювалась її територія, населення, адміністративно-територіальний устрій. Визначте і проаналізуйте ці зміни.

Змістовий модуль 2. Мала Азія та Східне Середземномор'я.

Стародавні держави Індії та Китаю.

Семінарське заняття 10. Хетське господарство і суспільство у XIV–XIII ст. до н. е. (2 год.).

План

1. Джерела вивчення суспільно-економічних відносин в Хеттії.
2. Сільське господарство, ремесло і торгівля в Хеттській державі за хеттськими законами.
3. Особливості станового поділу населення Хеттії:
 - а) вільне населення;
 - б) раби.
4. Сім'я, сімейне право та становище жінки в Хеттії у XIV–XIII ст. до н. е.

Опрацювати поняття: панку, матрилінійна і патрилінійна системи престолонаслідування; міри довжини – данн, площі – гіпессар, місткості – ціппадані, ваги – сикль, міна, талант.

Література

Основна:

1. Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства; перевод и комментарии И. М. Дьяконова. *Вестник древней истории*. 1952. – № 3–4.
2. Хрестоматия по истории древнего Востока; под ред. В. В. Струве, Д. Г. Редера. М.: Изд-во вост. лит., 1963. С. 309–326, 330–332.
3. Хрестоматия по истории древнего Востока; под ред. М. А. Коростовцева и др. М.: Высшая школа, 1980. Ч.1. С. 263–291.
4. Авдиев В. И. История древнего Востока. М.: Высшая шк., 1970. 607 с.

5. Герни О. Р. Хетты. М.: Наука, 1987. 240 с.

6. Редер Д. Г. Історія стародавнього світу. К.: Вища школа, 1972. Ч. 1. 249 с.
Розд. 16.

Додаткова:

7. Гиоргадзе Г. Г. О престолонаследовании в Древнехетском црстве. *Вестник древней истории*. 1969. № 4.

8. Замаровский В. Тайны хеттов [Текст]. М.: Наука, 1968. 335 с.

9. Маккуин Дж. Хетты и их современники в Малой Азии. М.: Наука, 1983. 184 с.

10. Попов В. П. О статусе рабов в хеттском обществе. *Вестник древней истории*. 1969. № 3. С. 73–81.

Методичні рекомендації.

При підготовці до першого питання необхідно детально ознайомитися з хрестоматіями з історії Стародавнього Сходу, у яких вміщені, серед іншого, й джерела з історії Хеттської держави (історичні, політичні, соціально-економічні документи). Окрім писемних джерел, варто проаналізувати й інші, зокрема археологічні.

Розглядаючи питання про господарство хетів, необхідно наголосити на тому, що основу його складало сільське господарство, зокрема скотарство (пояснити, чому ця галузь була переважаючою). Визначити провідні галузі скотарства (вівчарство) і з чим це було пов'язано. Говорячи про землеробство, визначте, які його галузі розвивалися найбільш інтенсивно (виноградарство, садівництво – чому?), які культури вирощували. На підставі законів з'ясуйте провідні види ремесла та особливості хеттської торгівлі. Свої висновки необхідно підтвердити документальними свідченнями.

Хеттське суспільство було стратифіковане, закони чітко виділяють у ньому вільних і залежних людей. За законами виділіть основні категорії вільного та залежного населення, з'ясуйте їхні права та обов'язки. Окремо зосередьтеся на рабстві (його масштаби, джерела, сфера використання тощо).

Хеттська сім'я була патріархальною, тому потрібно визначити роль жінки в ній, її права та обов'язки, залежність від чоловіка. Закони також дозволяють

визначити умови і особливості укладення шлюбів класичних та між представниками різних соціальних груп, спадкові права дітей різної статі тощо. Важливо також порівняти становище звичайної (середньостатистичної) хеттської жінки та жінок з соціальних верхів (наприклад, цариця).

Семінарське заняття 11. Суспільно-політичний та економічний розвиток держав Східного Середземномор'я в I тис. до н. е. (2 год.)

План

1. Фінікія та Сирія в I тис. до н. е.
2. Утворення єврейської держави у стародавній Палестині. Держава Давида і Соломона.
3. Розпад Ізраїльсько-Іудейського царства. Рух пророків та реформи Іосії.

Опрацювати поняття: Східне Середземномор'я, Біблія, Яхве, євреї.

Література

Основна:

1. Біблія (будь-яке видання).
2. Гроссман Ю. Історія стародавнього світу: Практикум. Львів: Вища шк.: Вид-во при Львів. ун-ті, 1985. 223 с.
3. Хрестоматія по истории древнего Востока. Ч. 2; под ред. М. А. Коростовцева, И. С. Кацнельсона, В. И. Кузицина. М.: Высшая школа, 1980. 256 с.
4. Хрестоматія по истории древнего Востока; под ред. В. В. Струве, Д. Г. Редера. М.: Изд-во вост. лит., 1963. 544 с.
5. Крижанівський О. Історія Стародавнього Сходу. К.: Либідь, 2002. 590 с.
6. Редер Д. Г. Історія стародавнього світу. К.: Вища школа, 1972. Ч. 1. 249 с.

Додаткова:

7. Грей Джон. Ханаанцы. На земле чудес ветхозаветных. М.: Центрполиграф, 2003. 224 с.
8. Нот Мартин. История Древнего Израиля; пер. Ю. П. Вартанова. СПб.: Изд-во «Дмитрий Буланин», 2014. 496 с.

Методичні рекомендації.

Фінікія та Сирія – східносередземноморські держави, активний розвиток і піднесення яких припадає на I тис. до н. е. Характеризуючи суспільно-політичний устрій цих державних утворень, необхідно мати на увазі, що це не були централізовані держави, а об'єднання окремих міст-держав, де переважаючі позиції займало то одне, то інше місто. Варто наголосити на тому, що це були монархічні держави, де правителі не обожнювалися, а у внутрішній політиці вони часто залежали від міських общин. При аналізі господарського розвитку слід наголосити на провідній ролі торгівлі (зовнішньої, транзитної), необхідно визначити торговельні пріоритети того чи іншого міста, предмети імпорту та експорту тощо. Порівнюючи господарство двох державних утворень, визначте його пріоритетні галузі у Фінікії та в Сирії.

При підготовці до другого питання слід показати історію створення Ізраїльсько-Іудейського царства за правління Саула (боротьба євреїв з филистимлянами). Особливо варто зупинитися на правлінні царя Давида, проаналізувати проведені ним реформи, визначити основні напрямки і особливості внутрішньої та зовнішньої політики царя Соломона. Показати як релігійні реформи вплинули на внутрішню ситуацію в країні і які вони мали наслідки.

Визначаючи причини занепаду Ізраїльсько-Іудейської держави, важливо акцентувати увагу на соціальній структурі суспільства (кількісний склад іудеїв та ізраїльтян та їхнє правове становище в цій державі). Необхідно також порівняти становище двох держав – Ізраїля та Іудеї, визначити особливості їх соціально-економічного та політичного розвитку. Розкриваючи історію Палестини в II пол. I тис. до н. е., зверніть увагу на рух пророків та реформи Іосії (причини, основні характеристики, наслідки).

Семінарське заняття 12. Перська держава за Дарія I (4 год.).

План

1. Політична криза в державі Ахеменідів наприкінці VII – поч. VI ст. до н. е.
Прихід до влади Дарія I.

2. Державні реформи Дарія I та їх значення:
 - а) адміністративно-територіальна;
 - б) економічна;
 - в) правова;
 - г) системи управління;
 - д) військова.
3. Наслідки суспільного реформування Дарія I в Ахеменідській державі.

Опрацювати поняття сатрап, сатрапія, маг, дарик, сикль.

Література

Основна:

1. Геродот. Історія. Л.: Наука, 1972, кн. I, III.
2. Хрестоматія по історії древнього Востока; под ред. В. В. Струве, Д. Г. Редера. М.: Изд-во вост. лит., 1963. С. 354–364.
3. Васильев Л. С. Історія Востока: Т. 1. М.: Высшая шк., 2001. 512 с.
4. Історія древнього Востока; под ред. В. И. Кузищина. М.: Высшая шк., 2002. 460 с.
5. Крижанівський О. Історія Стародавнього Сходу. К.: Либідь, 2002. 590 с.
6. Редер Д. Г. Історія стародавнього світу. К.: Вища школа, 1972. Ч. 1. 249 с.
7. Тураев Б. А. Історія Древнього Востока. Мн.: Харвест, 2002. 752 с.

Додаткова:

8. Дандамаев М. А. Политическая история Ахеменидской державы. М.: Наука, 1985. 324 с.
9. Древние цивилизации; под общей ред. Г. М. Бонград-Левина. М.: Мысль, 1989. 479 с.
10. Фрай Р. Наследие Ирана. М.: Наука, 1972. 467 с.
11. Фрай Р. Н. Зороастрийские представления. М.: Наука, 1972. 628 с.

Методичні рекомендації.

Завойовницька політика правителів Перської держави стала однією з причин політичної кризи в середині самої країни. У той час, коли цар Камбіз здійснював похід на Єгипет, у державі відбувся переворот і владу захопив

самозванець маг Гаумата. Охарактеризуйте недовге правління Гаумати під іменем Бардії і покажіть, яким чином він був усунений від влади. Хто долучився до цього, яку роль у цій ситуації відіграв Дарій. Також дайте короткий портрет Дарія – його походження, ким він був на час сходження на перський престол тощо.

Утвердившись на престолі, Дарій I був змушений подбати про зміцнення своєї влади, оскільки по всій країні прокотилася хвиля повстань проти нього. З цією метою він у короткі терміни провів низку реформ. Визначте ці реформи (адміністративно-територіальна (новий територіальний поділ на сатрапії на чолі з сатрапами, що контролювалися секретарями та постійними інспекціями – «очі й вуха царя»), економічна (нововведення в оподаткуванні, введення нової монети – дарик), управлінська (визначте, якою була центральна влада, хто управляв на місцях і які мав повноваження), правова (правовий статус персів та підкорених народів), військова (створення нових видів військ – яких?, з'ясуйте, хто такі «безсмертні», яким був їхній етнічний склад.)).

Суть реформ Дарія I зводилася насамперед до забезпечення панування персів в рамках створеної ними світової держави. Визначте, наскільки перському правителю це вдалося. Зверніть увагу на те, що хоча реформи Дарія сприяли централізації держави і привели до появи складної бюрократичної системи управління, проте Персія багато в чому ще зберігала примітивний характер стародавнього племінного союзу, хоча вже з введеними реформами, що випереджали ступінь розвитку ахеменідського суспільства на декілька століть.

Семінарське заняття 13. Соціально-економічний розвиток староіндійського суспільства за Законами Ману та «Артхашастрою»

(4 год.).

План

1. Економічний розвиток стародавньої Індії та його особливості в сер. I тис. до н. е.
2. Варно-кастовий лад як особливість соціального устрою Стародавньої Індії.
3. Форми власності й залежності в староіндійському суспільстві.

4. Система общин і сім'я в соціальній стратифікації індійського суспільства.

Опрацювати поняття: варна, джаті, каста, брахмани, кшатрії, вайші, шудри, чандали, кармакари, даса, дхарма.

Література

Основна:

1. Практикум по истории древнего мира; сост. Н. Л. Просина и И. С. Свенцицкая. М.: Просвещение, 1972. С. 74–83.
2. Практикум по истории древнего мира. Вып. 1. Древний Восток; под ред. И. С. Свенцицкой. М.: Просвещение, 1981. С. 92–108.
3. Хрестоматия по истории древнего мира; под ред. Е. Черкасовой. М.: Высшая шк., 1991. С. 83–95.
4. Авдиев В. И. История древнего Востока. М.: Высшая шк., 1970. 607 с.
5. Васильев Л. С. История Востока. Т. 1. М., 2001. 512 с.
6. Редер Д. Г. Історія стародавнього світу. К.: Вища школа, 1972. Ч. 1. 249 с. Розд. XXI.

Додаткова:

7. Бонгард-Левин Г. М. Древняя Индия. Исторический очерк. М.: Наука, 1969. – 736 с.
8. Бонгард-Левин Г. М. Общество и государство древней Индии. Вестник древней истории. 1981. №1.
9. Голоси стародавньої Індії: антологія давньоіндійської літератури; пер. із санскриту, упоряд. П. Ріттер. К.: Дніпро, 1982. 351 с.
10. Косамби Д. Культура и цивилизация древней Индии: исторический очерк; пер. с англ. М. Б. Граковой-Свиридовой. М.: Прогресс, 1991. 216 с.
11. Нарайян Р. К. Боги, демоны и другие [Текст]: [Инд. мифы]. М.: Наука, 1975. 255 с.

Методичні рекомендації.

Розглядаючи питання про економічний розвиток Індії означеного періоду, необхідно виділити основні види занять стародавніх індійців – землеробство, скотарство, ремесла, торгівля; з'ясувати, які з них були переважаючі, якими

шляхами (екстенсивним чи інтенсивним) ішов їх розвиток; як на цей розвиток впливали кліматичні умови, географічне розташування, політична ситуація тощо. Основу господарства складало іригаційне землеробство (які його особливості і відмінності), визначте, яких розводили тварин і з якою метою, які види ремесел розвивались, якою була торгівля (внутрішня і зовнішня), що було предметом торгівлі.

Сутність варно-кастового ладу є темою другого питання. Особливістю Стародавньої Індії був поділ населення на чотири варни: брахманів, кшатріїв, вайшій, шудр. Крім того, для індійського суспільства був характерним чіткий поділ на касти – об'єднання людей за професійною ознакою. Керуючись «Законами Ману» та «Атрхашастрою», визначте, яким чином індійці пояснювали походження кожної з варн, виявіть основну дхарму для всіх варн та дхарму кожної варни. Зверніть увагу на нерівноправність варн у цивільних справах, на залежність призначення покарань від варни потерпілого та злочинця. Також потрібно зупинитися на частині населення, що була поза варнами, так звані недоторкані (чандали).

«Закони Ману» та «Артхашастра» фіксували такі форми власності – державна (царська), общинна та приватна, і такі способи набуття права власності: спадкування, дарування, купівля, завоювання, лихварство, виконання роботи та отримання милостині. Знайдіть у тексті законів норми, які регулюють ці дії, а також виявіть види та способи укладення цивільних угод. Форми залежності – раби і наймані робітники-камкари (визначте їх правовий статус, джерела рабства, з якої варни міг бути раб, їх чисельність і масовість їхньої праці), наймані робітники- каммакари.

У четвертому питанні необхідно розкрити суть міської та сільської общини, на основі законів показати організацію влади у них та її повноваження. Шлюб та сім'я настільки детально регламентовані законами, що фактично не стали явищами приватного життя. З'ясуйте умови укладення шлюбу (шлюбний вік, варнові обмеження, неприпустимість викупу нареченої); скільки жінок дозволялось мати чоловікам кожної варни; які обов'язки складали дхарму кожного з подружжя (зробіть наголос на становищі вдови). Визначте, якими

були підстави для розірвання шлюбу, а також з'ясуйте правовий статус дитини, звернувши увагу на нерівність синів та дочок.

Семінарське заняття 14. Релігійний фактор у суспільному розвитку Стародавньої Індії (2 год.).

План

1. Релігія Вед як відображення індійського суспільства кінця II – середини I тис. до н. е.
2. Реформаційні віровчення середини I тис. до н.е.:
 - а) джайнізм;
 - б) буддизм;
 - в) індуїзм.

Опрацювати поняття: веди, упанішади, брахманізм, буддизм, індуїзм.

Література:

Основна:

1. Хрестоматия по истории древнего мира; сост. Ю. С. Крушкол, Н.Ф. Мурыгина, Е.А. Черкасова. М.: Просвещение, 1975. С. 101–112.
2. Хрестоматия по истории древнего Востока; под ред. М. А. Коростовцева и др. М.: Высшая школа, 1980. Ч. 2. С. 75–131.
3. Авдиев В. И. История древнего Востока. М.: Высш. шк., 1970. 607 с.
4. Васильев Л. С. История Востока: Т. 1. М.: Высшая шк., 2001. 512 с.

Додаткова:

5. Голоси стародавньої Індії: антологія давньоіндійської літератури; пер. із санскриту, упоряд. П. Ріттер. К.: Дніпро, 1982. 351 с.
6. Древние цивилизации; под общей ред. Г. М. Бонград-Левина. М.: Мысль, 1989. 479 с.
7. Ильин Г.Ф. Религии древней Индии / Г. Ф. Ильин. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1959. – 48 с.
8. Косамби Д. Культура и цивилизация древней Индии: исторический очерк; пер. с англ. М. Б. Граковой-Свиридовой. М.: Прогресс, 1991. 216 с.

Методичні рекомендації.

Культурно-релігійний феномен Стародавньої Індії склався до середини I тис. до н. е. При розгляді питання про ведизм варто зауважити, що першу він був звичайною системою міфів, однак поступово перетворився на релігійно-міфологічний світогляд, який дістав назву брахманізму. Відображений він у священних книгах Вед. Необхідно назвати основні види цих книг; визначити, для кого вони призначалися і які основні постулати у них викладені; з'ясувати яких ведійських богів шанували стародавні індійці і як відбувалися жертвоприношення.

Оскільки ведизм (брахманізм) фактично пропагував ідеї родоплемінного ладу, то поступово він став відходити на задній план, а в староіндійському суспільстві з середини I тис. до н. е. дедалі популярнішими стають так звані реформаційні вчення – джайнізм, буддизм, індуїзм. Джайнізм більшість дослідників трактують як перехідний місток від ведизму до буддизму. При розгляді цього питання необхідно визначити час і місце зародження цього релігійно-філософського вчення, його основоположника, основні догми (основна – не пошкодження живих істот) тощо. Дайнізм виник на протигагу ведизму, де надзвичайно поширеними були криваві жертвоприношення. Визначте, чи вдалося новій вірі витіснити попередню і наскільки.

Справжнім викликом ведизму став буддизм, Засновником нової релігії був Сідхартха (560–480 рр. до н. е.). Традиційно-теологічному брахманістичному тлумаченню дхарми буддизм протиставив свій, в багатьох випадках раціоналістичний підхід до розуміння тодішньої політико-правової думки і ідеології в цілому. Трактування дхарми, як і все світосприйняття раннього буддизму, пронизане проповіддю гуманізму, добрих відносин між людьми, любові до ближнього, ненасильства. Для буддизму притаманна тенденція до зменшення ролі і масштабів покарань. Саме вчення вихваляє законність і законний шлях в житті. З'ясуйте, наскільки монолітним було це віровчення.

При розкритті сутності індуїзму варто зосередити увагу на тому, що це також не є монолітна релігія, це є синтез буддійсько-брахманської релігії. Визначте догми цього віровчення, яким богам поклонялися віруючі (чисельність цих богів, найважливіші з них), зупиніться на аналізі релігійних текстів індуїзму – шруті та емріті.

Семінарське заняття 15. Стародавній Китай у III ст. до н. е. – II ст. н. е. (6/4⁸ год.).

Заняття 1. (2 год.)

План

1. Реформи Шан Яна. Виникнення централізованої імперії Цінь.
2. Внутрішня та зовнішня політика Цінь Шіхуана.
3. Криза в імперії Цінь наприкінці III ст. до н. е. та її розпад.

Заняття 2. (4 год.)

План

1. Виникнення імперії Хань в кінці III ст. до н. е. Внутрішня політика Лю Бана.
2. Посилення централізації держави. Внутрішня та зовнішня політика У-ді та його наступників.
3. Реформи Ван Мана та повстання червонобрових.
4. Повстання “жовтих пов’язок”. Падіння імперії Хань у II ст. н. е.

Опрацювати поняття: ван, міра довжини - чжан; міра площі - цин, му, міра ваги - цзюнь, лян, шу; конфуціанство, даосизм, легізм.

Література

Основна:

1. Практикум по истории древнего мира; сост. Н. Л. Просина, И. С. Свенцицкая. М.: Просвещение, 1972. С. 84–93.
2. Практикум по истории древнего мира. Вып. 1. Древний Восток; под ред. И. С. Свенцицкой. М.: Просвещение, 1981. С. 109–117.

⁸ Для студентів спеціальності 014 Середня освіта (Історія).

3. Хрестоматия по истории древнего Востока; под ред. М. А. Коростовцева и др. М.: Высшая школа, 1980. Ч.2. С. 156–234.
4. Васильев Л. С. Проблемы генезиса Китайского государства. М. : Наука, 1983. 327 с.
5. История древнего Востока: учебник; под ред. В. И. Кузицина. М.: Высшая шк., 2002. 460 с.
6. История Китая с древнейших времен до наших дней; под ред. Л. В. Симоновской, М. Ф. Юрьева. М.: Высшая шк., 1974. 532 с.
7. Крижанівський О. Історія Стародавнього Сходу. Навч. посібник. К.: Либідь, 2002. 590 с.

Додаткова:

8. Кошовий С. Діяльність Сяо гуна, правителя царства Цінь. *Китаєзнавчі дослідження*. 2012. Т. 2. С. 12–16.
9. Кошовий С. До питання послідовників Шан Яна. *Етнічна історія народів Європи*. 2013. Вип. 39. С. 149–150.
10. Кошовий С.А. Нові джерела з історії держави Цінь доби Чжаньго. *Проблеми джерелознавства, історіографії та історії Сходу: матеріали Міжнар. наук. конф., присвяченої 90-річчю з дня народження проф. В. М. Бейліса*. Луганськ, 2013. С. 123–127.
11. Кошовий С. Періодизація періоду Чжаньго: дискусійні питання. *Етнічна історія народів Європи*. 2014. Вип. 43. С. 137–141.
12. Кошовий С. Реформи Шан Яна та минуле держави Цінь: тлумачення Лейденської синологічної школи. *Китаєзнавчі дослідження*. 2015. № 1–2. С. 11–18.
13. Кошовий С. Шан Ян і його концепція держави. *Етнічна історія народів Європи*. 2015. Вип. 45. С. 137–148.
14. Малявин В. В. Китайская цивилизация. М. : «Издательство АСТ», 2001. 632 с.
15. Переломов Л. С. Империя Цинь – первое централизованное государство в истории Китая. М. : Наука, 1992. 252 с.

Методичні рекомендації.

Заняття 1.

Готуючись до першого питання, необхідно спочатку дати коротку характеристику періоду старокитайської історії, відомому в літературі як Епоха Воюючих Царств. З'ясуйте тривалість цього періоду, визначте царства, які боролися за домінування, і як з часом змінювалася розстановка сил і склад держав, що воювали, які події привели до домінування в цій боротьбі царства Цінь. Аналізуючи реформи Шан Яна, попередньо з'ясуйте його походження і шлях на політичну арену, а також визначте спрямованість реформ, у яких сферах вони проводились та їх результативність.

Очевидно, що саме реформи Шан Яна сприяли піднесенню царства Цінь і перетворенню його в могутню централізовану імперію, яка почала відігравати провідну роль в регіоні в означений час. Визначте основні напрямки та особливості зовнішньої політики цінських імператорів. Також проаналізуйте внутрішню політику Цінь Шихуанді (акцентуйте увагу на розбудові держави, а також на тотальному контролі населення та його неймовірній експлуатації). Зупиніться на аналізі особи імператора.

При підготовці до третього питання спочатку з'ясуйте деталі про останній період життя імператора Цінь Шихуанді, за яких обставин він помер і коли був похований. Визначте роль найближчого імператорського оточення у подальших подіях в країні, зокрема в організації так званого перевороту, коли владу отримав не старший, а молодший син Цінь Шихуанді. Яким правителем він був (дайте йому характеристику). Визначте причини всенародного повстання в імперії і його наслідки.

Заняття 2.

Розгляньте та проаналізуйте події, які відбувалися в Китаї після смерті Цінь Шихуанді та його спадкоємців, визначте основні групи повсталих та їхніх керівників. Як відомо, перемогу здобули повстанці на чолі з сільським старостою Лю Баном. Висловіть свою точку зору чому так сталося. Визначте основні напрямки внутрішньої політики Лю Бана як керівника новоутвореної держави Хань і якою була мета реформувань, на чому вони базувалися і чи вдалося досягти поставлених цілей.

Лю Бан прагнув встановити у своїй державі мир і порядок. Щоб вгамувати повсталий народ, він вдався до реформ, спрямованих на послаблення державного гніту. Однак, за роки правління йому так і не вдалося навести лад і втихомирити бунтівників. Лише посилення тиску, введення нових податків та обмеження прав населення (такі заходи проводив новий імператор У-ді) дозволили стабілізувати ситуацію. Розкрийте суть реформаційних заходів У-ді, порівняйте його реформи з реформами Шан Яна (Цінь) та Лю Бана (Хань). Покажіть, як жорстокий політичний режим У-ді та його наступників сприяв поляризації суспільства і підштовхував його до нових заворушень.

На початку нашої ери в Західній Хань населення, доведене до відчаю, піднялося на повстання, організоване конфуціанцями. Владу у статусі регента узурпував Ван Ман, правління якого також пов'язане з реформами. Розкрийте їхню суть, проаналізуйте їх і поясніть, чому ці заходи знову привели до повстання. Визначте учасників, хід, мету та наслідки повстання червонобрових.

У ході повстання влада була змушена втікати на схід держави, тому наступний період старокитайської держави в історичній літературі називається Східна Хань. Щоб стабілізувати ситуацію, влада була змушена піти на поступки, але з часом становище населення знову погіршилося (визначте особливості внутрішньої політики нової влади), що вкотре привело до повстання. Визначте рушійні сили, мету, хід та наслідки повстання «жовтих пов'язок».

Семінарське заняття 16. Методика навчання історії первісного суспільства та Стародавнього Сходу у школі (2 год.)⁹.

План

1. Методи навчання та форми і прийоми організації навчально-виховного процесу з історії первісного суспільства та Стародавнього Сходу.
2. Прийоми і методи активізації пізнавальної діяльності учнів: прийоми конкретизації, проблемний виклад матеріалу, використання наочності та інформаційно-комунікаційних технологій навчання.

⁹ Для студентів спеціальності 014 Середня освіта (Історія).

3. Вивчення історії первісного суспільства і Стародавнього Сходу в умовах дистанційного навчання.

Опрацювати поняття: методика викладання, форми, методи, проблемний підхід, візуалізація, інформаційно-комунікаційні технології, дистанційне навчання.

Література

Основна:

1. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти: затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392. Офіційний вісник України. 2012. № 11. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/ru/1392-2011-%D0%BF>
2. Закон про освіту. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
3. Дічківська І. М. Інноваційні педагогічні технології. К.: Академвидав, 2004. 352 с.
4. Ніраз Ю. Календарно-тематичне планування уроків з історії України, всесвітньої історії, правознавства, громадянської освіти, курсу «Історія: Україна і світ». 5-11 класи. Київ., 2021.
5. Пометун О. П. Методика навчання історії в школі. К.: Генеза, 2006. 328 с.

Додаткова:

6. Бандровський О., Власов В. Всесвітня історія. Історія України. Інтегрований курс. Підручник для 6 класу. Київ, 2019.
7. Голованов С. Всесвітня історія. Історія України. Інтегрований курс. Підручник для 6 класу. Тернопіль, 2019.
8. Щупак І., Піскарьова І., Бурлака О. Всесвітня історія. Інтегрований курс. Підручник для 6 класу. Київ, 2019.

Методичні рекомендації:

Вивчення курсу всесвітньої історії у школі розпочинається в шостому класі. У 6 класі формуються основні поняття, вміння та навички, необхідні учням для сприйняття більш складного матеріалу в наступних класах. Тому надзвичайно важливо сформулювати необхідні вміння та навички у шестикласників. Це можна

досягти шляхом правильного вибору та застосування форм, методів і прийомів організації навчального процесу. При підготовці до перого питання варто визначити основні форми організації навчальної роботи – це урок. Варто визначити, які є типи уроків (урок-лекція, урок-екскурсія, урок, де учні займаються групою, індивідуально або ж виконують самостійну роботу. Потрібно охарактеризувати кожен вид уроку, визначити, які методи і прийоми необхідно застосовувати вчителів для досягнення поставлених цілей. Важливо також з'ясувати, яка форма уроку буде найкращою для шестикласників.

Історія первісного суспільства і Стародавнього Сходу надзвичайно складна, містить багато фактів, подій тощо. Саме тому учням важко засвоювати цей матеріал. Крім того, у силу вікових особливостей учні в цьому класі ще погано орієнтуються в хронології, складно фіксують поняття і розуміють їх. Зважаючи на це, вчителів необхідно детально і скрупульозно продумувати подання кожної теми. Найкраще засвоєнню нового матеріалу сприяє його візуалізація. Тому варто проаналізувати метод використання наочності та сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. Окремо слід зупинитися на характеристиці таких форм подачі матеріалу як картинна розповідь, розповідь у формі «подорожі в минуле», прийомі персоніфікації явищ і подій, драматизації і введенні цікавих подій і фактів. Визначити і проаналізувати нетрадиційні форми уроків (історична гра, дискусія тощо).

Реалії сьогоденні такі, що навчальний процес в закладах освіти усіх типів і рівнів у нас відбуваються переважно у дистанційній формі. Це породжує низку проблемних питань і вимагає особливих вмінь і навичок для їхнього вирішення. Тому при підготовці до третього питання слід зосередитися на аналізі та характеристиці тих навчальних платформ, які пропонує профільне міністерство для навчання учнів. Варто визначити позитивні і негативні сторони використання ZOOM, Viber, Classroom і визначити, котра з них зручніша.

ПЕРЕЛІК ТЕМ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

№ з/п	Тема	Кількість годин
1.	Основні етапи розробки сучасної періодизації найдавнішої історії людства.	5
2.	Біологічні та соціальні чинники антропосоціогенезу.	6
3.	Антропологічні характеристики первісної людини на різних етапах її формування.	5
4.	Економічні та соціальні засади переходу до патріархату.	6
5.	Влада та власність у первісному суспільстві. Феномен влади-власності.	6
6.	Місце і роль ідеологічних уявлень в житті первісної людини.	6
7.	Зародження феномену східного деспотизму.	5
8.	Особливості виникнення та розвитку, закономірності формування держави як суспільного інституту на Сході.	6
9.	Держава і суспільство: вироблення принципів взаємовідносин.	6
10.	Влада та власність на Сході. Феномен влади-власності.	5
11.	Принципи соціальної стратифікації давньосхідних суспільств.	6
12.	Місце і роль релігійних та філософсько-етичних вчень у формуванні феномену східного деспотизму.	6
13.	Становище жінки у старосхідних державах.	5
14.	Вплив релігії на розвиток культури давньосхідних народів.	5
Разом		78

ПЕРЕЛІК КОНТРОЛЬНИХ ПИТАНЬ З ДИСЦИПЛІНИ

1. Джерела, історіографія, хронологія та періодизація первісної історії.
2. Єгипет під владою гіксосів. Боротьба за відновлення централізованої держави.
3. Політичний устрій староіндійських держав.
4. Виникнення пражнаряддевої та виробничої діяльності. Стадо передлюдей.
5. Основні цивілізації в межах Стародавнього Сходу. Хронологія та періодизація.
6. Створення та розвиток писемності в Дворіччі.
7. Рушійні сили та основні етапи антропосоціогенезу.
8. Єгипетське суспільство епохи Нового царства.
9. Створення та розвиток писемності в Дворіччі.

10. Стадії австралопітека, архантропа, палеоантропа та неоантропа в процесі антропогенезу.
11. Найдавніші держави Месопотамії.
12. Релігійно-філософські системи стародавнього Китаю.
13. Проблеми походження людських рас. Великі й малі раси, расові групи.
14. Перші держави в Китаї.
15. Ванське царство Урарту в I тис. до н. е.
16. Праобщина. Роль мисливства в розвитку праобщини.
17. Хронологія та періодизація історії Стародавнього Єгипту.
18. Музика і театр в стародавній Індії та Китаї.
19. Статеві-сімейні стосунки в праобщині. Зародження дуальної екзогамії та груповий шлюб.
20. Єгипет в період Стародавнього царства.
21. Джерела з історії Стародавньої Месопотамії. Епос про Гільгамеша.
22. Виникнення мислення та мови. Зародження ідеологічних уявлень та мистецтва.
23. Дворіччя під владою III династії Ура.
24. Світогляд стародавніх іранців. Зороастризм.
25. Територіальне розширення ойкумени в верхньому палеоліті.
26. Соціальна структура та політична організація Ассирії в I тис. до н. е.
27. Мідійське царство.
28. Виникнення первісної общини. Перехід до пізнього палеоліту.
29. Природнокліматичні умови Східносередземноморського регіону в давнину.
30. Реформи Тіглатпаласара III і третє піднесення Ассирії.
31. Ранньопервісна община. Господарська діяльність ранньопервісної общини.
32. Нововавилонське царство.
33. Реформи Ван Мана в Китаї, їх соціальна та політична суть.
34. Житла, побут та поселення ранньопервісних общин.
35. Періодизація історії Стародавнього Ірану.
36. Повстання “жовтих пов'язок” в Китаї.
37. Суспільні та соціально-економічні відносини в ранньопервісній общині.

38. Природнокліматичні умови Стародавнього Ірану.
39. Перші держави в долині Гангу.
40. Шлюб та сім'я в ранньопервісній общині. Парна сім'я та її характерні риси.
41. Зовнішня політика держави Ахеменідів VI - IV ст. до н.е.
42. Світогляд стародавніх індійців.
43. Родоплемінна організація та організація влади в ранньопервісній общині.
44. Джерела з історії Стародавньої Індії.
45. Єгипет періоду Середнього царства.
46. Духовна культура ранньопервісної общини.
47. Хронологія та періодизація історії Стародавньої Індії.
48. Соціальна структура і політична організація Староавілонського суспільства.
49. Криза мисливства та перспективи привласнюючого господарства в неоліті.
50. Природнокліматичні умови Стародавнього Єгипту та Месопотамії в давнину.
51. Староавілонське царство.
52. "Неолітична революція" та її наслідки.
53. Характеристика джерельної бази історії стародавнього Китаю
54. Старохетське царство.
55. Основні осередки виникнення та розвитку відтворюючого господарства.
56. Зовнішня політика фараонів Нового царства в Єгипті.
57. Фінікія та Сирія в I тис. до н. е.
58. Перші землероби та скотарі на території України.
59. Перська держава в V - IV ст. до н.е.
60. Джерела з історії Стародавнього Китаю.
61. Пізньопервісна община: становлення та розвиток. Основні риси племінної організації землеробів і скотарів.
62. Дворіччя під владою Аккаду.
63. Стародавній Елам.
64. Суспільний поділ праці в пізньопервісній общині.
65. Імперії Цінь і Хань в Китаї.
66. Організація перської держави за Дарія I.

67. Виникнення надлишкового продукту та зміни у відносинах власності.
68. Особливості періодизації історії Стародавнього Китаю.
69. Ассирія в I тис. до н.е.
70. Шлюб та сім'я в пізньопервісній общині. Взаємини родичів та особливості соціалізації в пізньопервісній общині.
71. Індська цивілізація. Заселення Північної Індії аріями.
72. Створення централізованої держави в Єгипті.
73. Організація влади, управління та соціального контролю в пізньопервісній общині. Міжобщинні відносини.
74. Повстання "червонобрових" в Китаї.
75. Виникнення "світової" Перської держави.
76. Духовна культура пізньопервісної общини.
77. Держава Чжоу в Китаї.
78. Палестина в I тис. до н. е.
79. Головні передумови політогенезу. Впровадження у виробництво металу та його наслідки. Обмін та його місце в становленні політичної влади.
80. Реформи Шан Яна та їх значення для розвитку держави Цінь.
81. Перші деспотії у Дворіччі.
82. Основні форми розкладу первісного суспільства. Патріархат. Пізній матріархат.
83. Держава Ахеменідів.
84. Розвиток природничо-наукових знань в стародавньому Китаї.
85. Виникнення додаткового продукту та приватної власності. Зародження експлуатації, її форми.
86. Імперія Маур'їв.
87. Легістська модель давньокитайської цивілізації.
88. Становлення держави. Основні шляхи інституалізації влади.
89. Особливості соціального та політичного розвитку Стародавньої Індії.
90. Вплив релігійного фактору на розвиток суспільства і держави у Стародавньому Сході.

**ПЕРЕЛІК ОСНОВНОЇ ТА ДОПОМІЖНОЇ ЛІТЕРАТУРИ З
ДИСЦИПЛІНИ
ІСТОРІЯ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА**

Основна література:

1. Алексеев В. П. История первобытного общества. М.: Высш. шк., 1990. 351 с. : ил.
2. Алексеев В. П. История первобытного общества. М. : Высш. шк., 2001. 318 с. : ил.
3. Бунятян К. П. Давнє населення України. К.: Либідь, 1999. 228 с.
4. Гаврюшенко О. А. Історія культури. К.: Кондор, 2004. 763 с.
5. Давня історія України. П. П. Толочко, Д. Н. Козак, С. Д. Крижицький, В. Ю. Мурзін та ін. Кн. 1. К.: Либідь, 1994. 240 с.
6. Залізник Л. Л. Первісна історія України. К.: Вища школа, 1999. 264 с.
7. Залізник Л. Археологія України : курс лекцій. К.: Либідь, 2005. 504 с.
8. История первобытного общества. Эпоха класообразования; под ред. Ю. В. Бромлея. М.: Наука, 1988. 568 с.
9. История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины; [ответ. ред. Ю. В. Бромлей]. М.: Наука, 1986. 572 с.
- 10.История человечества: Т. 1: Доисторические времена и начало цивилизации; [под ред. З. Я. де Лаата]. М.: ООО "Изд. Дом МАГИСТР-ПРЕСС", 2003. 682 с.
- 11.Первобытное общество. Основные проблемы развития / [под ред. А. И. Першица]. – М. : Наука, 1975. 288 с.
- 12.Першці А. І. Історія первісного суспільства. К.: Вищ. шк., 1980. 224 с.
- 13.Сегеда С. Антропологія: навч. посібн. К.: Либідь, 2001. 336 с.
- 14.Станко В. Н. Історія первісного суспільства. К.: Либідь, 1999. 239 с.
- 15.Хомутов А. И. Антропология. Ростов-на-Дону: Феникс, 2002. 378 с.
- 16.Хрисанфова Е. Н. Антропология. М.: Высш. шк., 2002. 400 с.
- 17.Чмихов М. О. Давня культура. К.: Либідь, 1994. 288 с.

18.Шейко В. М. Історія художньої культури. Харків: ХДАК, 1999. 210 с. (В 5-ти кн., кн. I: Первісність. Стародавній світ).

Додаткова література:

- 19.Алексеев В. П. Становление человечества. М. 1984. 462 с.
- 20.Алексеев В. П. Человек: эволюция и таксономия (некоторые теоретические вопросы). М.: Наука, 1985. 285 с.
- 21.Андреев И. Л. Происхождение человека и общества. М.: Мысль, 1988. 415 с.
- 22.Биологическая эволюция и человек; [отв. ред. Рогинский Я. Я.]. М.: Изд-во МГУ, 1989. 240 с.
- 23.Бунятян К. П. На світанку історії. К.: Альтернативи, 1999. 336 с.
- 24.Бутовская М. Л. У истоков человеческого общества: Поведенческие аспекты эволюции человека. М.: Наука, 1993. 249 с.
- 25.Герасименко Н. П. Природная среда древнего человека Донбасса в голоцене. *Оточуюче середовище і стародавнє населення України*. К.: Ін-т археології НАНУ, 1993. С.32–42.
- 26.Герасименко Н. П. Природная среда обитания мустьерского человека Донбасса. *Археологический альманах: наук. журнал*. 1993. № 2. С. 5–11.
- 27.Герасименко Н. П. Природная среда обитания человека на юго-востоке Украины в позднеледниковье и голоцене: по материалам палеогеографического изучения археологических памятников. *Археологический альманах: наук. журнал*. 1997. № 6. С. 3–64.
- 28.Герасименко Н. П. Природная среда обитания палеолитического человека Западного Крыма и Донбасса в последнем ледниковом периоде. *Варіабельність середнього палеоліту України*. К.: Шлях, 2003. С.116–122.
- 29.Гладилін В. М. Про випереджаючу роль розвитку фізичного типу людини в процесі становлення палеолітичного виробництва. *Кам'яна доба України: зб. наук. праць*. К., 2008. Вип. 11. С. 120–121.
- 30.Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. Л.: Гидрометеиздат, 1990. 520 с.
- 31.Добровольская М. В. Особенности питания человека позднего каменного века и некоторые вопросы поведения. [Электронный ресурс]. *Этнология человека*

- и смежные дисциплины. Современные методы исследований. М., 2004. С. 88–111. URL: <http://www.evolbiol.ru/antropol3.htm>.*
- 32.Залізняк Л. Л. Доба катастроф у первісній Європі та її історичні наслідки. *Кам'яна доба України. К., 2008. Вип. 11. С. 96–115.*
- 33.Залізняк Л. Л. Заселення півночі Східної Європи за даними археології. *Етнічна історія народів Європи. К., 2000. Вип. 5. С. 4–9.*
- 4.Залізняк Л. Л. Культурно-історичні зв'язки Полісся у первісну добу. *Археологія. К., 2001. № 4. С. 119–125.*
- 35.Куценков П. А. Начало. Очерки истории первобытного и традиционного искусства. М. Алетейа, 2001. 264 с.
- 36.Ламберт Д. Доисторический человек: Кембриджский путеводитель. Л.: Недра, 1991. 256 с.
- 37.Мерцалов В. Логика антропогенеза. Происхождение человека. Спб.: Алетейа, 2008. 296 с.
- 38.Москаленко О. Ю. Про виникнення астрономічних знань у пізньому палеоліті. *Література та культура Полісся. Вип. 56: Проблеми філології, історії та культури XIX–XX ст. в сучасному науковому контексті. Ніжин, 2009. С.136–150.*
- 39.Павленко Ю. В. Раннеклассовое общество: генезис и пути развития. К.: Наук. думка, 1989. 256 с.
- 40.Ранов В. А. Древнейшие страницы истории человечества. М.: Просвещение, 1988. 158 с.
- 41.Сапожникова Г. В. Кістяні знаряддя неандертальців Криму. *Кам'яна доба України. К., 2008. Вип. 11. С. 52–58.*
42. Семёнов, Ю. И. На заре человеческой истории. М.: Мысль, 1989. 318 с.
- 43.Степанчук В. М. Льодовики, мамонти та первісні люди: Україна мільйон років тому. К.: Наш час, 2007. 192 с.
- 44.Степанчук В. М. Нові дані до вивчення ранніх етапів освоєння території Східноєвропейської рівнини у палеоліті. *Кам'яна доба України. К., 2008. Вип. 11. С. 23–41.*

45. Столяр А. Д. Происхождение изобразительного искусства. М.: Искусство, 1985. 300 с.
46. Токарев С. А. Ранние формы религии и их развитие. М.: Политиздат, 1990. – 622 с.
47. Файмберг Л. А. У истоков социогенеза: от стада обезьян к общине древних людей. М.: Наука, 1980. 441 с.
48. Художественная культура первобытного общества. Хрестоматия; сост. И. А. Химик. СПб.: Славия, 1994. 415 с.

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Джерела:

1. Геродот. История. Л.: Наука, 1972, кн. I, III.
2. Гроссман Ю. Історія стародавнього світу: практикум. Львів: Вища шк.: Вид-во при Львів. ун-ті, 1985. 223 с.
3. Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства; перевод и комментарии И. М. Дьяконова. *Вестник древней истории*. 1952. № 3–4.
4. Практикум по истории древнего мира. Вып. 1. Древний Восток; под ред. И. С. Свенцицкой. М.: Просвещение, 1981. 118 с.
5. Хрестоматия по истории древнего Востока. Ч. 1; под ред. акад. М. А. Коростовцева, Кацнельсона И. С., проф. В. И. Кузицина. М.: Высшая школа, 1980. 328 с.
6. Хрестоматия по истории древнего Востока. Ч. 2; под ред. М. А. Коростовцева, И. С. Кацнельсона, В. И. Кузицина. М.: Высшая школа, 1980. 256 с.
7. Хрестоматія з історії Стародавнього Сходу; під ред. Шама О. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015.
8. Хрестоматия по истории древнего мира; под ред. Е. Черкасовой. М.: Высшая школа, 1991. С. 27–55.

Навчальні посібники та монографії:

9. Авдиев В. И. История древнего Востока. М.: Высшая шк., 1970. – 607 с.

10. Алимов И. А. Срединное государство: Введение в традиционную культуру Китая. М.: Изд. дом «Муравей», 1998. 287 с.
11. Атлас Древнего мира [Текст]. Э. Миллард; пер. Л. Седов; илл. Р. Барнетт. М.: АСТ, 1999. 64 с.
12. Бонгард-Левин Г. М. Общество и государство древней Индии. *Вестник древней истории*. 1981. № 1.
13. Васильев Л. С. История Востока. М.: Высш. шк., 1994. Т.1. 495 с.; Т. 2. 495 с.
14. Васильев А. М. Египет и египтяне. М. : Мысль, 1986. 255 с.
15. Герни О. Р. Хетты; пер. с англ. Н. М. Лозинский, Н. А. Толстой. М.: Наука, 1987. 240 с.
16. Голоси стародавньої Індії: антологія давньоіндійської літератури; пер. із санскриту, упоряд. П. Ріттер. К.: Дніпро, 1982. 351 с.
17. Дандамаев М. А. Политическая история Ахеменидской державы. М.: Наука, 1985. 324 с.
18. Древние цивилизации; под общей ред. Г. М. Бонград-Левина. М.: Мысль, 1989. 479 с.
19. Эндаков А. В. Общество и государство Древнего Египта VII–IV вв. до н. э. Новосибирск: НГПИ, 1988. 236 с.
20. Замаровський В. Їх величності піраміди. К. : Веселка, 1988. – 376 с.
21. История Древнего Востока; под ред. В. И. Кузищина. М.: Высшая шк., 2002. 460 с.
22. История Древнего Востока: Материалы по историографии; сост. А. А. Вигасин, С. С. Соловьева, ред. В. И. Кузищин. М.: Изд-во МГУ, 1991. 200 с.
23. История Древнего Египта; под общ. ред. А. Л. Вассоевича. СПб.: Летний сад, 2001. 608 с.
24. Качановский Ю. В. Рабовладение, феодализм или азиатский способ производства. М.: Наука, 1971. 288 с.
25. Кіндер Г. Всесвітня історія: dtv-Atlas; пер. з нім. К.: Знання-Прес, 2001. 631 с.

26. Косамби Д. Культура и цивилизация древней Индии: исторический очерк; пер. с англ. М. Б. Граковой-Свиридовой. М.: Прогресс, 1991. 216 с.
27. Кошовий С. Діяльність Сяо гуна, правителя царства Цінь. *Китаєзнавчі дослідження*. 2012. Т. 2. С. 12–16.
28. Кошовий С. До питання послідовників Шан Яна. *Етнічна історія народів Європи*. 2013. Вип. 39. С. 149–150.
29. Кошовий С.А. Нові джерела з історії держави Цінь доби Чжаньго. *Проблеми джерелознавства, історіографії та історії Сходу: матеріали Міжнар. наук. конф., присвяченої 90-річчю з дня народження проф. В. М. Бейліса*. Луганськ, 2013. С. 123–127.
30. Кошовий С. Періодизація періоду Чжаньго: дискусійні питання. *Етнічна історія народів Європи*. 2014. Вип. 43. С. 137–141.
31. Кошовий С. Реформи Шан Яна та минуле держави Цінь: тлумачення Лейденської синологічної школи. *Китаєзнавчі дослідження*. 2015. № 1–2. С. 11–18.
32. Кошовий С. Шан Ян і його концепція держави. *Етнічна історія народів Європи*. 2015. Вип. 45. С. 137–148.
33. Крижанівський О. Історія Стародавнього Сходу. К.: Либідь, 2002. 590 с.
34. Крюков М. В. Древние китайцы в эпоху централизованных империй. М.: Наука, 1983. 416 с.
35. Маккуин Дж. Хетты и их современники в Малой Азии; пер. с англ., отв. ред. и автор послесл. В. Г. Ардзинба. М.: Гл. ред. восточ. лит-ры изд-ва «Наука», 1983. 184 с.
36. Малявин В. В. Китайская цивилизация. М.: ИПЦ «Астрель» «Издательство АСТ», 2001. 632 с.
37. Монтэ. П. Египет Рамсесов. Повседневная жизнь египтян во времена великих фараонов; пер. с франц. Ф. Л. Мендельсона. М.: Наука, 1989. 376 с.
38. Переломов Л. С. Империя Цинь – первое централизованное государство в истории Китая. М.: Наука, 1992. 252 с.
39. Попов В. П. О статусе рабов в хеттском обществе. *Вестник древней истории*. 1969. №3. С. 73–81.

40. Редер Д. Г. Історія стародавнього світу; за ред. Ю. С. Крушкол. К.: Вища школа, 1972. Ч. 1. 249 с.
41. Сычев Н. Л. Китайский костюм: символика, история, трактовка в литературе и искусстве / М.: Наука, 1975. 133 с.
42. Смолин Г. Я. Источниковедение древней истории Китая. Л.: Изд-во ЛГУ, 1987. 185 с.
43. Стучевский И. А. Земледельцы государственного хозяйства древнего Египта эпохи Рамесидов; отв. ред. М. А. Коростовцев. М.: Наука, 1982. 256 с.
44. Стучевский И. А. Межгосударственные отношения и дипломатия на Древнем Востоке. М.: Наука, 1987. 311 с.
45. Ткачук П. Д. Історія первісного суспільства, стародавнього Сходу й античних цивілізацій у термінах, назвах, поняттях і датах: навч.- метод. посіб. для студ. іст. ф-тів ін-тутів, ун-тів та вчителів історії. Вип. 2. Луцьк: Вид-во обл. друк., 2003. 174 с.
46. Тураев Б. А. История Древнего Востока. Мн.: Харвест, 2002. 752 с.
47. Фрай Р. Наследие Ирана. М.: Наука, 1972. 467 с.
48. Фицджеральд С. П. Китай: краткая история культуры. М.: Евразия, 1998. 456 с.
49. Феномен восточного деспотизма: структура управления и власти. М.: Наука, Издат. фирма «Восточная література», 1993. 392 с.
50. Шифман И. Ш. Финикийские мореходы. М.: Наука, 1965. 82 с.